

PRAGMAATTINEN TUTKIMUS MARIA JOTUNIN
MIEHEN KYLKILUU -NÄYTELMÄN
KYSYMYKSISTÄ JA DIREKTIIVEISTÄ

Pro gradu -tutkielma

Suomen kieli

Turun yliopisto

toukokuu 2008

Mikko Soukkanen

TURUN YLIOPISTO
Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos

SOUKKANEN, MIKKO: Pragmaattinen tutkimus Maria Jotunin *Miehen kylkiluu* -näytelmän kysymyksistä ja direktiiveistä

Pro gradu -tutkielma, 117 s., 1 liites.

Suomen kieli

Toukokuu 2008

Tutkielmassa analysoidaan Maria Jotunin *Miehen kylkiluu* -näytelmän interrogatiivi- ja direktiivimuotoisia ilmauksia. Lisäksi tarkastellaan kysymisen ja käskemisen funktiossa käytettyjä kieliopillisten rakenteiden toissijaisia käyttöjä. Aineistoa tutkitaan kahdesta näkökulmasta: yhtäältä ilmausten pintamuotojen yhteyttä niiden puhefunktioihin ja toisaalta ilmausten puhefunktioiden ja illokuutioiden vaikutuksia puhetilanteissa. Pragmaattisen näkökulman myötä tarkastelussa otetaan huomioon myös tutkittavien ilmausten aiheuttamat reaktiot ja vastaukset.

Tutkielmassa käytetty interrogatiivi- ja direktiivirakenteiden muodollinen jaottelu pohjautuu pääosin *Isoon suomen kielioppiin*. Pragmaattisen tarkastelun taustana on J. L. Austinin ja J. Searlen ajatusten pohjalta syntynyt puheaktiteoria ja puheaktien illokuutioiden luokittelu.

Puheaktiteoreettista ajattelua soveltaen tutkielmassa selvitetään aineiston yksittäisten ilmausten vaikutuksia puhetilanteissa ja analysoidaan niiden illokuutiivisia sävyjä. Lausumien puhefunktioiden ja niiden vaikutusten tulkinta edellyttää usein laajankin kontekstin huomioimista. Analyysissä havainnoidaan myös jonkin verran kohteliaisuuden ja erilaisten sosiolingvististen seikkojen yhteyttä niin kielellisiin rakenteisiin kuin pragmaattiseen kontekstiin.

Ilmausten pintamuotojen suhteesta niiden puhefunktioihin voi tutkielman aineiston perusteella todeta analyysin vahvistaneen teorialuvuissa esitettyä kielioppeihin perustuvaa suomen kielen kysymys- ja käskyrakenteiden muodollista ja funktionaalista jaottelua.

Määrällisestä suppeudestaan huolimatta tutkielman aineisto on monipuolinen. *Miehen kylkiluu* -näytelmä sisältää laajan läpileikkauksen tutkimusaiheen kannalta oleellisista suomen kielen rakenteista ja niiden käytöistä.

Tutkielman pragmaattisesta näkökulmasta voi aineiston perusteella yleisenä huomiona esittää puhujien illokuutioiden yleensä toteutuvan. Tämä lienee seurausta keskustelun yleisen yhteistyön periaatteiden noudattamisesta. Lisäksi esimerkiksi suorat imperatiivimuotoiset käskyt tietyissä vuorovaikutuskonteksteissa esitettyinä eivät jätä puhuteltavalle mahdollisuuksia kieltäytymiseen.

Asiasanat: direktiivi, kysymys, käsky, lausetyypit, modukset, näytelmät, pragmatiikka, puheakti, puhefunktiot

SISÄLLYS

1. Johdanto	3
1.1. Tehtävän määrittely.....	3
1.2. Aineistolähteen esittely	4
1.2.1. Näytelmäteksti aineistona	5
1.2.2. Kaunokirjallisuuden tulkinnasta.....	6
1.3. Kielitieteellisen pragmatiikan määritelmä	7
1.4. Puhetapahtuma	10
1.4.1. Puhetapahtuman osallistajat.....	12
1.4.2. Kohteliaisuusstrategiat puhetapahtumassa.....	14
1.4.3. Puheen rakenneyksiköt	18
2. Kysymysten ja direktiivien muodon ja merkityksen suhde	20
2.1. Modaaliset lausetyypit	20
2.2. Kysymykset.....	22
2.2.1. Kysymyslauseiden muodollinen jaottelu	24
2.2.1.1. Hakukysymys.....	25
2.2.1.2. Vaihtoehtokysymys.....	27
2.2.1.3. <i>Vai-</i> ja <i>entä(s)</i> -kysymys	30
2.2.1.4. Alisteinen kysymyslause.....	31
2.2.2. Kysymyslauseiden puhefunktiot	33
2.2.2.1. Aito kysymys ja tarkistuskysymys.....	34
2.2.2.2. Retorinen kysymys.....	35
2.2.2.3. Hämmästylykysymys	35
2.2.2.4. Kehotus ja pyyntö	36
2.3. Direktiivit	38
2.3.1. Direktiivien rakenteellinen jaottelu.....	39
2.3.1.1. Imperatiivi- eli käskylause	40
2.3.1.2. Muut verbialkuiset direktiivit.....	43
2.3.1.3. Jussiivi.....	45
2.3.1.4. Deonttiset ja performatiiviset ilmaukset	46
2.3.1.5. Finiittiverbittömät direktiivit.....	48
2.3.2. Direktiivisten rakenteiden puhefunktiot.....	48
2.3.2.1. Direktiivisten rakenteiden toissijainen käyttö.....	50
2.3.2.2. Matihaldin esittämä käskyjen pragmaattinen luokittelu	51

3. Kysymisen ja käskemisen illokuutiot	54
3.1. Austinin teoria puheakteista.....	54
3.2. Austinin ja Searlen esittämät illokuutioiden luokittelut.....	56
4. Aineiston analyysi.....	60
4.1. Kysymysmuotoiset ja -funktioiset ilmaukset ja niiden aiheuttamat reaktiot	60
4.1.1. Pintamuodoltaan ja puhefunktioltaan kysymys	60
4.1.1.1. Hakukysymys.....	61
4.1.1.2. Vaihtoehtokysymys.....	65
4.1.1.3. <i>Vai</i> -partikkelilla muodostettu kysymys.....	71
4.1.1.4. Alisteinen kysymyslause.....	73
4.1.2. Puhefunktioltaan kysymys, pintamuodoltaan muu	77
4.1.3. Pintamuodoltaan kysymys, puhefunktioltaan muu	81
4.1.3.1. Retorinen ja deklaratiiivifunktionen kysymys päälauseen asemassa.....	82
4.1.3.2. Hämmästelykysymys	86
4.1.3.3. Direktiivinen kysymys	88
4.1.3.4. Kuulumisten tiedustelu	90
4.1.3.5. Negatiivisia tunteuksia ilmaiseva kysymys	91
4.1.3.6. Alisteinen kysymyslause.....	93
4.2. Direktiivimuotoiset ja -funktioiset ilmaukset sekä niiden aiheuttamat reaktiot... 95	
4.2.1. Imperatiivilause.....	95
4.2.1.1. Ensisijainen käyttö	96
4.2.1.2. Toissijainen käyttö	99
4.2.2. Muut verbialkuiset direktiivit.....	102
4.2.2.1. Konditionaalimuotoinen väitelause.....	102
4.2.2.2. Kysymysrakente	103
4.2.2.3. Indikatiivinen väitelause	105
4.2.4. Jussiivi.....	106
4.2.4. Deonttiset ilmaukset.....	108
4.2.5. Finiitti-verbien direktiivi.....	110
4.2.6. Epäsuora direktiivisyys	110
5. Päätelmät.....	113
Lähteet.....	116

1. Johdanto

1.1. Tehtävän määrittely

Tutkielmassani tarkastelen Maria Jotunin *Miehen kylkiluu* -näytelmän käsky- ja kysymysmuotoisia ja -funktioisia ilmauksia. Toisin sanoen analyysin kohteena on lausumia, jotka ovat muodoltaan tai puhefunktioltaan direktiivisiä tai interrogatiivisia. Selvitän aineiston ja teorian pohjalta sitä, minkälainen yhteys käskemisen ja kysymisen puhefunktioilla on ilmauksien pintamuotoon. Käsittelen kysymisen ja käskemisen tehtävään vakiintuneita modaalisia lausetyyppejä ja muita rakenteita mutta myös näiden toissijaisia käyttöjä muissa funktioissa. Lisäksi tarkastelen ensisijaisesti muunlaisiin funktioihin vakiintuneita rakenteita, jotka aineistossa ovat joko interrogatiivisessa tai direktiivisessä käytössä. Rakenteellisen luokittelun pohjana tutkielmassani on Iso suomen kielioppi.

Toinen näkökulmani aineiston tarkastelussa on pragmaattinen. Käskyt ja kysymykset muodostavat kielitieteellisen pragmatiikan ja kielifilosofian kannalta mielenkiintoisen tutkimuskohteen, sillä niiden esittämisen tavoitteena on saada kuulija toimimaan halutulla tavalla. Niiden avulla voidaan siis laajasti tulkittuna saada aikaan konkreettisia tekoja kielenulkoisessa todellisuudessa, mikä luonnollisesti edellyttää puhujan ja puhuteltavan välistä yhteistyötä ja keskustelun periaatteiden noudattamista.

Puheaktiteorian taustalla olevaa ajattelua soveltaen selvitän aineiston yksittäisten ilmausten vaikutuksia puhetilanteissa ja analysoin niiden illokutiivisia sävyjä. Pragmaattisesta näkökulmasta seuraa se, että itse asiassa tarkastelun kohteena ovat käsky- ja kysymysilmausten lisäksi myös niiden aiheuttamat reaktiot puhetilanteissa. Lausumien puhefunktioiden ja niiden vaikutusten tulkinta edellyttää usein laajankin kontekstin huomioimista. Analyysissä havainnoin myös jonkin verran kohteliaisuuden ja erilaisten sosiolingvististen seikkojen yhteyttä niin kielellisiin rakenteisiin kuin pragmaattiseen kontekstiin.

Tutkielma on pragmaattisen tutkimusotteeni mukaisesti luonteeltaan ennen kaikkea kvalitatiivinen. Esittelen aineistonani olevasta näytelmästä löytyviä kuvaavia esimerkkejä erilaisista kieliopillisten muotojen ensi- ja toissijaisista käytöistä. En pyri

esittämään määrällisiä tuloksia tai tekemään kaunokirjallisen (ja välillä monitulkintaisen) aineiston perusteella laajoja yleistyksiä aidon puhekielen luonteesta.

1.2. Aineistolähteen esittely

Olen valinnut tutkielmani aineistoksi Maria Jotunin (1880–1943) näytelmän *Miehen kylkiluu* vuodelta 1914. Valintani perusteluna on se, että pidän hänen tyyliään tutkimuskysymyksieni ja tutkimusmenetelmäni kannalta antoisana. Jotunin taiteellisen metodin perusteena ovat dialogi ja ankara keskittäminen (Laitinen 1991, 325). Hänen kerronnalleen on ominaista henkilöiden elämäntilanteiden ja ihmissuhteiden tiivistäminen tuokiokuviksi ja dialogiksi (Vapaavuori 1989, 304). Kirjailijan ominta alaa olivat novelli ja draama, jotka taidemuotoina tarjoavat mainion mahdollisuuden rivienväliseen viestintään ja myös tämän viestinnän tulkintaan. Dialogi on usein Jotunin tuotannossa tapahtumia eteenpäin vievä voima, joten vuorosanoilla on myös toimintaa (tekoja) aikaansaavia tehtäviä. (Laitinen 1991, 325–326.)

Jotunin tuotantoa tutkinut Irmeli Niemi pitää *Miehen kylkiluuta* kirjailijan eheimpänä ja tasapainoisimpana näytelmänä, jonka koomisessa elämänkuvassa yhdistyvät taitavasti tilanne- ja luonnekomiikka. Tilanteet eivät yleensä sellaisenaan jää huvittaviksi, vaan ovat lähtökohtana henkilökuvaukselle. Henkilöiden kuvaaminen tapahtuu nimenomaan dialogissa. (Niemi 1964, 37, 46.)

Miehen kylkiluu käsittelee maaseudulla asuvien eri yhteiskuntaluokkien edustajien rakkaus- ja avioliittohuolia. Lopulta näytelmä päättyy näennäisen onnellisesti, rakastavien ongelmat tavallaan ratkeavat. Loppuratkaisu on Jotunin tuotannossa tyypillinen. Ihmissuhteet ovat viime kädessä kaupankäyntiä, jossa tunteita ei voida ottaa huomioon ja rakkaus jää sosiaalisesti korkeammassa asemassa olevien koulunkäyneiden ylellisyydeksi. (Rojola 1999, 161.)

Unto Kupiainen luonnehtii *Miehen kylkiluun* peruskuviota kolmikerroksiseksi ihmissuhteiden karuselliksi, jonka ylimmässä kerroksessa on herrasväki: apteekkari vaimoineen, tohtori Yrjö ja apteekkioppilas Aina, keskimmaisessä heidän palvelusväkensä Tuomas, Amalia ja Miina ja alimmassa kerroksessa hieroja Tiina ja leskeksi jäävä suutari Topias. Pääjuoni tapahtuu karusellin alemmissä kerroksissa

herrasväen tekojen luodessa näytelmään oman sisäisen komediansa. (Kupiainen 1954, 132.)

Näytelmän kolmikerroksinen porrastus syntyy pääosin sosiaalisen aseman mukaan (Niemi 1964, 37). Sosiaalinen kerroksellisuus näkyy myös henkilöiden tavassa käyttää kieltä. Jotuni käyttää replikoinnissa sosiaalimurteita tehokkaasti hyväkseen. Tästä on seurauksena henkilöiden toistensa ohi puhuminen. He puhuvat näennäisesti harhaan mutta juuri sen vuoksi tarkoin oikeaan osuen. (Vapaavuori 1989, 310.)

Kaikilla näytelmän henkilöillä on oma puhetapansa, johon toki vaikuttaa sosiaalisen aseman lisäksi myös kunkin henkilön perusluonne (Niemi 2001, 140). *Miehen kylkiluun* henkilöiden erilaisten taustojen ja sosiaalisten asemien vaikutukset ovat olennaisia tutkittaessa ja tulkittaessa kielellistä vuorovaikutusta ja tilanteittaista kielen käyttöä näytelmässä.

Erilaiset väärinkäsitykset aiheuttavat näytelmään useita kohtauksia, joissa sana tai viesti saa väärän tulkinnan (Niemi 2001, 140). Niinpä myös tilannekontekstin huomioiminen ja tunteminen on välttämätöntä lausumien tutkimisen kannalta.

1.2.1. Näytelmäteksti aineistona

Tutkielmani kohteena on fiktiivinen kaunokirjallinen teos, mikä luonnollisesti vaikuttaa myös tutkittavaan kieliaineistoon. Kyseessä eivät siis ole todelliset kielenkäyttötilanteet. Näin ollen näytelmän kielestä puuttuu luonnollisille puhetilanteille ominaisia seikkoja kuten toistoa tai päällekkäisyyttä, jotka haittaisivat tekstin sujuvuutta ja ymmärrettävyyttä. Kirjailija ei pyri kopioimaan todellisia puhetilanteita, vaan hänen tavoitteensa ovat kirjalliset ja taiteelliset.

Jotuni pyrkii tyyliinsään hyödyntämään puhekielen ominaispiirteitä, jotta lukijalle syntyisi fiktio todellisesta kielestä (Laitinen 1985, 5). *Miehen kylkiluun* henkilöiden kieli on varsin puhekielenomaista. Yleiskielisyys lisääntyy ja murteellisuudet vähenevät noustaessa ylöspäin näytelmän sosiaalisessa hierarkiassa. Toisaalta Tuomaan replikoinnista voidaan havaita myös raamatullista vaikutusta (Niemi 1964, 55).

Kontekstin tulkinnassa joudutaan turvautumaan kirjailijan antamiin vihjeisiin kuten välimerkkeihin ja parenteesi-ilmauksiin. Tämä yhtäältä vaikeuttaa mutta toisaalta tarjotessaan selvän tulkintaratkaisun myös helpottaa kielenkäyttötilanteiden ymmärtämistä. Puheaktiteoriaan pohjautuvaan tarkasteluun pelkistetty, tiivis ja todelliselle puhekielelle ominaista vuolautta karttava näytelmädialogi soveltuu hyvin. On tosin syytä huomauttaa, että omalla tavallaan tämä vahvistaa puheaktiteoriaa kohtaan esitettyä kritiikkiä siitä, että se on etäännyttänyt liian kauas todellisista puhetilanteista ja keskittyy liian irrallisiin yksiköihin (ks. kritiikistä esim. Muikku-Werner 1993, 57–61).

1.2.2. Kaunokirjallisuuden tulkinnasta

Vaikka tutkielmani teoreettinen tausta ja tutkimusmenetelmät ovat kielitieteelliset, joudun konkreettisesti ottamaan kantaa kirjallisuuden tulkinnan kysymyksiin, onhan aineistoni kaunokirjallinen. Ryhtyessään lukemaan ja tulkitsemaan sanataideteosta on lukijalla oltava jonkinlainen käsitys siitä, miten aikoo edetä ja kohdella kirjallista teosta. On pyrittävä tiedostamaan omat käsityksensä tulkinnasta. (Haapala 1991, 7.)

Kaunokirjallisen teoksen merkitys on osittain seurausta lukijan tarkoituksista, lähestymistavoista ja näkökulmista. Tämä mahdollistaa monenlaiset tulkinnat, mutta merkitys ei voi kuitenkaan muodostua mielivaltaisesti pelkästään lukijan lähtökohtien ja kiinnostusten mukaisesti. Tulkinnan on täytettävä tietyt yhteisesti asetetut minimiehdot. (Rantala 1991, 64–65.)

Tutkittaessa Jotunin Miehen kylkiluun henkilöiden lausumia pyritään tavallaan autenttiseen tulkintaan. Toisin sanoen yritetään ymmärtää, mikä ilmausten merkitys teoksen ilmestymisajankohtana tietyssä kontekstissa lausuttuna oli. Tällainen tulkintaperiaate lienee kuitenkin mahdoton. Tavoitteenani ei aineiston analyysissä ole historiallisten tai autenttisten merkitysten konstruoiminen. Teoksen historiallinen ulottuvuus tulee tarkastelussani esiin lähinnä eräiden nykykielessä harvinaistuneiden kielenaineisten myötä. Lukiessaan teosta tulkitsija pyrkiikin muodostamaan kuolleesta merkkirivistä uudelleen elävän merkityskokonaisuuden. Tämä kokonaisuus saattaa sisältää myös sellaista, mikä ei ollut kirjoittajan tarkoituksellinen aikomus. (Varto 1991, 30–32.)

Tärkeintä kirjallisen teoksen tulkinnan kannalta on se, että huolimatta lukijan omista tarkoituksista hän voi lukutapansa selittää hyväksyttävästi myös toiselle lukijalle (Varto 1991, 33). Pragmaattisessa tutkimuksessa on huomioitava laajasti kontekstia, joka toisinaan voi olla hyvinkin tulkinnanvarainen. Tässä tutkielmassa lausumien merkitysten tulkinnat tukeutuvat kuitenkin näytelmän melko yksiselitteisiin puhetilanteisiin ja kielitieteelliseen teoriaan. Tämän vuoksi on epätodennäköistä, että kirjallisuuden tulkinnalle asetetut minimiehdot tulkinnan hyväksyttävyydestä eivät täytyisi.

1.3. Kielitieteellisen pragmatiikan määritelmä

Tämä tutkielma kuuluu teoreettisilta lähtökohdiltaan osittain kielitieteellisen pragmatiikan piiriin. Pragmaattisen tutkimuksen voidaan katsoa alkaneen 1960-luvulla kielitieteessä tapahtuneen murroksen seurauksena. Kiinnostus kohdistui kielen loogisen puolen ja totuusarvoisuuden lisäksi myös kielen käyttöön: kielipeliajatuksen, arkikielen filosofiaan ja puheaktiteoriaan. Kielitieteellisen pragmatiikan voidaan katsoa tavallaan edustaneen uutta retoriikkaa, tosin sillä erotuksella, että siitä puuttuu tekstien normatiivisuuden korostaminen. (Leiwo ym. 1992, 16; Kieli ja sen kieliopit 1994, 87.)

Kielitieteellisen pragmatiikan syntymisen juuret ovat pragmatismina tunnetussa filosofisessa suuntauksessa. Pragmaatiikan terminä loi filosofi Charles Morris vuonna 1938 jakaessaan semiotiikan kolmeen haaraan: syntaksiin, semantiikkaan ja pragmatiikkaan. Morris määritteli pragmaattisia sääntöjä, jotka ohjaavat tietyn ehdoin puhujia tiettyjen ilmausten käytössä (esimerkiksi käskyt tai tervehdykset). Näiltä osin Morrisin ajatukset olivat edelleen 1980-luvulla relevantteja kielitieteellisen pragmatiikan tutkimuksessa. (Levinson 1983, 1–2.)

Morris määritteli pragmatiikan kuitenkin hyvin laajasti oman behavioristisen semiotiikkanäkemyksensä mukaisesti sisältämään esimerkiksi sittemmin omiksi tutkimusaloikseen eriytyneet psyko-, sosio- ja neurolingvistiikan. Osittain Morrisin määrittelyn ongelmien seurauksena ei edelleenkään vallitse täydellistä yhteisymmärrystä siitä, mitä kielitieteellinen pragmatiikka lopulta sisältää. (Levinson 1983, 1–2.)

Suppeimmillaan kielitieteellinen pragmatiikka voidaan määritellä pelkästään kielen ja kontekstin grammatikaalistuneiden suhteiden tutkimukseksi. Tällöin määritelmän lähtökohtana on kielen rakenne ja tutkimuksen kohteena ovat ne aspektit, joilla on kieliopillista merkitystä. Määritelmän etuna on tehokas rajaus, joka takaa tutkimuksen pitäytymisen puhtaasti kielitieteellisen pragmatiikan sisällä välttämättä psyko- tai sosiolingvistiset harharetket. Suppean määritelmän voidaan katsoa sisältävän myös puheaktien tutkimuksen. (Levinson 1983, 9–10.) Tällöin ulkopuolelle jäävät kuitenkin keskustelun periaatteet, joilla on merkitystä tässä tutkielmassa tarkasteltaessa ilmauksien vaikutusta kuulijaan.

Tutkielman kannalta tarkoituksenmukaisimmin kielitieteellinen pragmatiikka on määriteltävissä edellä kuvattujen tapojen väliltä. George Yule (1996, 3) esittelee neljä näkökulmaa, joiden avulla pragmaattisen tutkimuksen kenttä on hahmotettavissa.

Ensiksi pragmatiikka tutkii puhujan ilmausten merkityksiä. Tärkeintä on se, mitä puhuja ilmauksellaan tarkoittaa. Yhtä olennaisia eivät ole lauseet tai sanat, joista ilmaukset koostuvat. (Yule 1996, 3.) Toisaalta valinnoilla on kyllä merkitystä tutkittaessa mahdollisia yhtenevyyksiä eri puhujien kielenkäytössä eli tiettyjen puhefunktioiden kieliopillistuneita rakenteita.

Toiseksi pragmatiikka on kielen kontekstuaalisen merkityksen tutkimusta. Merkitystä on sillä, miten konteksti vaikuttaa puhujien ilmausten rakentumiseen. Kontekstilla tarkoitetaan kaikkia puhetilanteeseen liittyviä seikkoja: kenen kanssa, missä, milloin ja minkälaisissa olosuhteissa kieltä käytetään. (Yule 1996, 3.)

Kolmanneksi pragmatiikka on kiinnostunut siitä, miten kommunikaatiossa välittyy eri määrä (enemmän tai vähemmän) tietoa kuin eksplisiittisesti on sanottu. Puhujilla ja kuulijoilla on kommunikaatiossa yhteistä tietoa ja yhteisiä päämääriä, jotka mahdollistavat oikean tulkinnan ilmausten merkityksistä. (Yule 1996, 3.) Pragmatiikan lähtökohtana on vuorovaikutus, minkään kieliopillisen järjestelmän ei oleteta olevan ensisijainen kielenkuvauksen kannalta. Tutkimuksessa huomioidaan myös nonverbaali viestintä. (Leiwo ym. 1992, 16.)

Neljänneksi pragmatiikka on Yulen mukaan kielenkäyttäjien suhteellisen etäisyyden ilmaisemisen tutkimusta. Etäisyys voi olla fyysistä, sosiaalista tai käsitteellistä. Mitä lyhyempi on etäisyys, sitä enemmän puhujilla on yhteistä tietoa maailmasta, puhetilanteesta ja toisistaan. Tämän mukaan määrittyy se, kuinka paljon on tarpeen sanoa ja toisaalta kuinka paljon voidaan jättää sanomatta viestinnän siitä kärsimättä. (Yule 1996, 3; Green 1989, 4, 14–15.) Oman lisänsä kommunikaation tuo myös kohteliaisuuden käsite. Kohteliaisuus ymmärretään tällöin laajasti pyrkimyksenä tukea puhekumppanin myönteistä minäkäsitystä, säästää häntä kasvojen menetykseltä ja edistää vuorovaikutustilanteen etenemistä toivottuun suuntaan. (Muikku-Werner 1993, 45.)

Tässä tutkielmassa käytän kielitieteellisestä pragmatiikasta edellä kuvattua suhteellisen laajaa määritelmää, jossa keskeistä on kielellisen ilmauksen ymmärtäminen suhteessa sen kontekstiin (Levinson 1983, 21). Toisin sanoen aineiston tarkastelussa ja tulkinnassa otan huomioon kielen rakenteellisen tason lisäksi myös tarpeen mukaan vuorovaikutustilanteen osallistujien tarkoitusperiä, puhetilanteen kontekstia sekä puhujien suhteellista etäisyyttä ja kohteliaisuuden periaatteita. Laaja pragmatiikan määrittely aiheuttaa luonnollisesti myös ongelmia tulkinnanvaraisuuden oleellisesti lisääntyessä. Lisäksi on vaikea yksiselitteisesti määritellä, missä laajuudessa kontekstin huomioiminen on tutkimuksen kannalta relevanttia (ks. kritiikistä esim. Levinson 1983, 21–24).

Geoffrey Leech (1983, 13) rajaa kontekstin määritelmässään sen koskemaan yhteistä taustatietoa, joka puhetilanteen osallistujilla on käytössään toistensa ilmauksia tulkitessaan. Tällainen raja on kuitenkin tämän tutkielman kannalta liian suppea, sillä ilmausten tulkinnassa puhetilanteessa voi vaikutusta olla erityisesti yhteisen taustatiedon puuttumisella. Tällöin keskustelussa esitetyllä ilmauksella ei välttämättä ole puhujan alun perin tarkoittamaa vaikutusta keskustelukumppaniinsa.

Kielenulkoinen konteksti vaikuttaa olennaisesti kielelliseen kontekstiin. Laajimmin ajateltuna konteksti sisältää puhujan ja kuulijan tiedon ympäröivästä todellisuudesta sekä muista mahdollisista maailmoista. (Matihaldi 1979, 37.) On myös pidettävä mielessä, että kielen avulla välitetään faktuaalisen tiedon lisäksi myös puhujan omia tunteita ja asenteita itsensä, kuulijan, puhetilanteen tai puheaiheen suhteen. Kielellä on myös sosiaalinen ja ekspressiivinen funktio ja ilmauksilla sosiaalinen ja ekspressiivinen

merkityksensä. (Yli-Vakkuri 1986, 3.) Ilmauksen tiedostettu (tai tiedostamaton) intentio voi siis olla pelkästään puhujan tunnetilan esiin tuominen.

Laaja kontekstin huomioiminen vie analyysiä ehkä kohden liiallista deskriptiivisyyttä, mutta pragmaattisen tutkimuksen tavoitteen voidaan ajatella olevan kielenkäytön tilanteisen vaihtelun ja puhetilanteissa käytettyjen ilmausten erilaisten tulkintojen kuvaaminen (Kieli ja sen kieliopit 1994, 87; Yule 1996, 3). Tutkielman kysymyksenasettelun ja aineiston analyysin kannalta lienee siis perusteltua tukeutua laajahkoon pragmatiikan määritelmään ja kontekstin huomioimiseen.

1.4. Puhetapahtuma

Tämän tutkielman teoreettisena taustana oleva puheaktiteoria perustuu alkuaan puheaktien luokitteluun itsenäisinä, tietyn tarkoitetun puhefunktion sisältävinä sanomina. Lausumat eivät kuitenkaan esiinny kielessä ilman ympäröivää kontekstia, vaan ne ovat aina kokonaisuuden eli keskustelun osia. Ilmauksilla on aina lausujansa ja yleensä kuulijansa, ja ne on tarkoitettu useimmiten tietylle vastaanottajalle. Ilmausten merkitystä voidaan usein tarkastella vasta siihen saadun vastauksen tai siitä aiheutuneen toiminnan perusteella. Näin ollen on kyseenalaista, voidaanko yksittäisiä puheakteja luokitella irrallaan kontekstistaan. Ainakin tarkoitukseltaan epäsuorien puheaktien kohdalla tällainen lienee mahdotonta. (Leiwo ym. 1992, 63.)

Puhetapahtuman kokonaisuuteen voidaan ajatella kuuluvan kontekstin laajassa merkityksessään. Tällöin siihen sisältyy tilannekonteksti eli kielenulkoinen ympäristö sekä kulttuurikonteksti eli puhujaan ja kuulijaan liittyvät sosiaaliset tekijät. Puhuja ja kuulija luovat itse puhetilanteen, joka on puhetapahtumaan kuuluva tilannekontekstin osa. Puhetapahtumassa vaikuttavat puhujan tarkoitukset eli intentiot sekä puhetilanteessa mukana olevien tieto maailmasta ja tähän tietoon pohjautuvat edellyttämukset eli presuppositiot. Puhetapahtumaan kuuluvat myös puhefunktiot ja välitettävä informaatio sekä osallistujien yhteiseen tietoon perustuvat keskustelua ohjaavat konventionaaliset ja konversationaaliset säännöt. (Matihaldi 1979, 30.) Nämä H. P. Grice esittämään yhteistyön periaatteeseen liittyvät normit edellyttävät kommunikation onnistumiseksi tarkoitetulla tavalla puhujalta kuulijan huomioimista sekä toimimista yhteistyössä hänen kanssaan (Grice 1975, 45–46; Leech 1983, 7–8).

Keskustelua ei aina voida selvästi rajata erilleen muusta vuorovaikutuksesta (Leiwo ym. 1992, 63). Esitettyyn ilmaukseen voidaan sen tarkoituksen toteuttamiseksi vastata esimerkiksi hiljaisuudella, eleellä tai muulla toiminnalla. Tämä on pragmatiikkaan pohjautuvan tarkastelun kannalta olennaista ottaa huomioon.

Eroteltaessa keskustelua omaksi vuorovaikutuksen lajikseen on syytä määritellä pragmaattisen tarkastelun kannalta merkitykselliset näkökohdat. Keskustelussa on oltava tulkittavia viestejä. Nämä viestit ovat yleensä puhetta, ja ne on mahdollista kuvata myös visuaalisesti kirjoituksena. Näytelmän ollessa aineistolähteenä kaikki viestit, niin puhutut kuin kielenulkoisetkin, on kuvattu kirjoitettuna tekstinä. (Leiwo ym. 1992, 64.)

Keskustelussa puhuja saa välitöntä palautetta viesteistään. Palaute on minimissään vain viestin vastaanottamisen osoittaminen, toisaalta myös vastaanotosta kieltäytyminen tai viestin torjuminen. Palaute osoittaa vastaanottajan muodostaman tulkinnan lähetetystä viestistä. (Leiwo ym. 1992, 64.) Puheaktiteorian kannalta nimenomaan palaute on tärkeää, sillä yleensä se osoittaa puhujan tarkoittaman puhefunktion toteutumisen tai toteutumatta jäämisen. Näin suoraviivaisesti yksinkertaistaen lausumia tuskin voidaan tutkia, sillä ilmausten toivottu vaikutus voi toki toteutua keskustelussa myöhemminkin tai jopa itse puhetapahtuman jälkeen.

Tärkeä osa keskustelua ovat myös puheenvuoron loppumista ja siirtymistä seuraavalle puhujalle ilmaisevat vuorovaihtosignaalit. Näihin liittyvät myös kanavan haltuunoton signaalit, joilla puhuja keskeyttää toisen puheenvuoron tai ilmoittaa puheenvuoronsa jatkamisesta ja kanavan hallussapidosta. (Leiwo ym. 1992, 65.)

Keskustelu rakentuu monista eri tasoista, ja puhuja voi samanaikaisesti osallistua useaan eri keskusteluun. Puhuja voi upottaa ilmauksiinsa irrallisia, muille suunnattuja itsenäisiä osia, esimerkiksi huomautuksia tai käskyjä. Keskustelun kulkuun ja rakenteeseen vaikuttavat myös keskustelun fyysinen ja sosiaalinen konteksti sekä erilaiset tilanteessa ilmenevät häiriöt kuten kilpailevat viestintätavoitteet tai fyysikaalinen este käytetyssä viestintäkanavassa (esimerkiksi melu tai vieras kieli). (Leiwo ym. 1992, 65.)

Näytelmäkeskustelun ominaispiirre on se, että se on samanaikaisesti suunnattu sekä toisille roolihahmoille että myös yleisölle (Leiwo ym. 1992, 65). Tällainen viestien suuntautuminen yhtä aikaa kahtaalle asettaa periaatteessa niiden tulkintaan oman vaikeutensa, mutta tämän tutkielman kannalta voidaan (teatteri)yleisö viestien vastaanottajana sivuuttaa, koska näytelmän yksittäisillä ilmauksilla ja niiden puhefunktiolla ei ole tarkoitus vaikuttaa yleisöön.

1.4.1. Puhetapahtuman osallistujat

Tulkittaessa ilmauksia pragmatiikan näkökulmasta on olennaista huomioida myös sosiolingvistinen näkökulma eli se, millaisia kulloisetkin puhetapahtuman osallistajat ovat. Kielellisessä vuorovaikutuksessa ilmaisujen valintaan vaikuttaa puhujan tausta ja hänen suhteensa muihin vuorovaikutustilanteen osallistujiin. Puhujan asema muodostuu yhteenvedoksi hänen sosiaalisesta taustastaan puhetilanteen mukaan painottuen. Tätä erilaisista määritteistä koostuvaa yhteenvedoa voidaan kutsua henkilön identiteetiksi. (Hämäläinen 1982, 140–141.)

Toisinaan identiteetin keskeinen määrite voi olla ikä tai sukupuoli, joissain tilanteissa voidaan kiinnittää erityistä huomiota henkilön asemaan tietyn yhteisön hierarkiassa. Tämä henkilön sosiaalisen taustan yhteenvedo suhteutetaan vielä vuorovaikutustilanteen muiden osallistujien ominaisuuksiin ja heidän tavoitteisiinsa, jolloin muodostuu kulloisessakin tilanteessa erilainen tilanneidentiteetti. Tilanneidentiteetti toimii keskustelussa yhtenä interaktion kulkua ohjaavana perusteena. (Hämäläinen 1982, 140–141.)

Tilanneidentiteetti ei aina ole etukäteen keskustelijoiden tiedossa. On mahdollista, että puhetapahtuman osallistujat eivät edes tunne toisiaan. Kun keskustelijat kuitenkin yleensä toimivat vuorovaikutuksessa tavoitteellisesti, tuntemattomienkin puhekumppanien identiteetit pyritään selvittämään. Samalla annetaan myös vihjeitä omasta persoonasta. (Hämäläinen 1982, 141.) Mitä enemmän tietoa puhujalla on puhekumppaneistaan ja puhetilanteesta vaikuttavista tekijöistä, sitä helpompaa on omien päämäärien ja tavoitteiden edistäminen puhetapahtumassa (Green 1989, 4, 14–15).

Tässä tutkielmassa aineistolähteenä käytetyn näytelmän puhetapahtumissa tärkeä vaikuttava elementti on henkilöiden status. Näytelmän peruskuvio rakentuu eri yhteiskuntaluokkien edustajien ihmissuhdekuvioista (ks. luku 1.2). Statuksella käsitteenä kuvataan henkilön asemaa yhteisön arvojärjestelmissä. Asema tuottaa erilaisia oikeuksia ja velvollisuuksia suhteessa muihin henkilöihin. Statuksen merkitys vuorovaikutuksessa ja puhetapahtumassa vaihtelee tilanteittain. Keskustelun osallistujien statuseroja ei tarkoituksenmukaisuussyistä haluta korostaa sellaisessa puhetapahtumassa, jossa tavoitteena on suhteiden lähentäminen tai yhteenkuuluvuuden tai me-hengen korostaminen. Sitä vastoin ristiriitatilanteissa etenkin statukseltaan korkeampien on edullista tavoitteidensa edistämiseksi hyödyntää ylempää sijaintiaan hierarkiassa. (Hämäläinen 1982, 141.)

Kielenkäyttötilanteen kulkuun vaikuttavat myös osallistujien roolit. Sekaannuksen välttämiseksi on syytä todeta, että roolilla ei tässä yhteydessä viitata näytelmän näyttelijöiden esittämiin osiin, vaan kyseessä on sosiolingvistinen termi. Roolilla tarkoitetaan puhetapahtuman osallistujan tilanteen hänelle langettamaa osaa. Kielenkäyttötilannetta ohjaa omalta osaltaan osallistujille muodostuva mielikuva tilanteesta ja yhteisössä vallitsevasta roolien järjestelmästä. (Hämäläinen 1982, 141.)

Kaikissa yhteisöissä rooleista syntyy eri tavoin monenlaisia vastinpareja: vanhemmat–lapset, lääkäri–potilas, myyjä–asiakas. Roolisuhteet ohjailevat puhetapahtumaan osallistuvien menettelyjä. Keskustelussa vaikuttaa roolien mukana voimaan tulevia ammattikäytännön, hyvän tavan tai lain sanelemia oikeuksia ja velvollisuuksia. Roolissa oleminen asettaa rajoituksia kielenkäytölle. Sosiaalisesti alemmassa asemassa oleva palvelija ei tavallisesti voi toimia kielenkäyttötilanteessa samalla tavalla isäntäänsä tai ammattitoveriaan kohtaan, mikäli keskustelussa pyritään yhteiseen tavoitteeseen. Roolien kautta keskustelussa usein sitoudutaan tiettyihin päämääriin, millä on keskustelun kulkua ohjaava vaikutus. (Hämäläinen 1982, 142.)

Jotkin roolit sisältävät hyvin tiukkoja kielikäyttäytymisen malleja, jolloin syntyy erityistä roolikieltä. Tällöin käsitykset tietyssä roolissa olevan henkilön kielenkäytöstä ovat muuttuneet kaavamaisen yleistäviksi. Esimerkiksi tämän tutkielman aineistolähteenä olevan näytelmän apteekkarilta ja lääkäriltä odotetaan erilaista kielellistä esiintymistä kuin vaikkapa heidän palvelijoiltaan. Kielenkäyttöönkin kohdistuvat rooliodotukset aiheuttavat sen, että tullakseen hyväksytyksi tiettyyn

asemaan on ihmisen tiettyssä määrin mukauduttava käyttämään yleisesti hyväksytyjä rooliinsa kuuluvia kielen ja ilmaisuuden piirteitä. (Hämäläinen 1982, 142.)

1.4.2. Kohteliaisuusstrategiat puhetahtumassa

Kohteliaisuus voidaan ymmärtää tietynlaiseksi kussakin kulttuurisessa ympäristössä esiintyvaksi erilaisten sääntöjen määräämäksi järjestelmäksi. Kohteliaisuus on kohteliaista käyttäytymistä, joka puolestaan voi ilmetä myös kohteliaana kielenkäyttönä. Tällainen järjestelmä sisältää yleisiä periaatteita, jotka muodostavat eräänlaisen kohteliaan käyttäytymisen ohjeiston. Tällöin liikutaan kuitenkin vielä lingvistiksestä näkökulmasta liian yleisellä kohteliaisuuden määrittelyn tasolla. Kielellisessä vuorovaikutuksessa on mukana myös erilaisia kapeammin ja lingvistisemmin määriteltyjä kohteliaisuuden keinoja. (Yule 1996, 60; Lampinen 1989, 4.)

Kohteliaisuuden erityispiirteitä kielellisessä vuorovaikutuksessa on perinteisesti lähestytty kasvojen käsitteen kautta. Kasvoilla viitataan yhtäältä henkilön julkiseen minäkuvaan ja toisaalta henkilön yksityiseen minään, toisin sanoen persoonaan. Henkilö toivoo myös muiden tunnustavan tämän minäkuvan, joka sisältää yhteisössä yleisesti hyväksytyjä sekä sosiaalisia että emotionaalisia piirteitä. (Muikku-Werner 1993, 44.)

Kohteliaisuus voidaan kielellisessä vuorovaikutuksessa määritellä niiksi keinoiksi, joiden avulla pyritään osoittamaan toisen ihmisen kasvojen huomioiminen. Kasvojen käsitteen kannalta ei ole olennaista, kuinka pitkä sosiaalinen välimatka vuorovaikutuksen osallistujien kesken on. Kohteliaisuuden vaatimukset saavutetaan vain eri tavoin riippuen siitä, ovatko keskustelijat toisilleen läheisiä vai eivät. Etäisempien tai statukseltaan korkeampien henkilöiden kasvoja kunnioitetaan myös kielellisesti (esimerkiksi teitittely, kohteliaisuusmuodot), kun taas läheisempien kohdalla voidaan menetellä tuttavallisemmin. Kummassakaan tilanteessa puhuteltavan kasvot eivät joudu uhatuiksi. (Yule 1996, 60.)

Kasvojen käsite voidaan edelleen jakaa kahtia: negatiivisiin ja positiivisiin (Brown–Levinson 1978, 66–67). Tällä viitataan ihmisten pyrkimykseen olla samanaikaisesti toisten hyväksymä, mutta kuitenkin säilyttää oma toimintavapautensa ja mahdollisuutensa yksityisyyteen. Kohteliaalla käytöksellä ja puheella pyritään

huomioimaan kuulijan positiiviset kasvot osoittamalla hyväksyntää ja tuottamalla mielihyvää. Tällöin sitä voidaan nimittää positiiviseksi kohteliaisuudeksi. Negatiivinen kohteliaisuus puolestaan tarkoittaa sitä, että puhuja välttää tunkeutumista toisen alueelle osoittamalla kunnioitusta ja jättämällä tälle liikkumavaraa. (Leiwo ym. 1992, 42.)

Positiivinen kohteliaisuus on kuulijaan kohdistuvaa huomaavaisuutta ja ystävällisyyttä. Kuulijan kanssa pyritään luomaan yhteinen viitekehys. Keinona tässä on kuulijan huomioiminen niin kielellisin kuin nonverbaalisinkin tavoin. Kuulijan tarpeita, ajatuksia, mielipiteitä tai vaikkapa vaatteita kohtaan osoitetaan kiinnostusta. Puhetilanteeseen yritetään samalla luoda välittömyyden ja läheisyyden tunnetta käyttämällä yhteistä kielimuotoa, viittaamalla yhteisiin kokemuksiin tai valitsemalla sellaisia keskustelunaiheita, joiden ei ennakoida tuottavan mahdollisia ristiriitoja. (Brown–Levinson 1978, 106–107.)

Positiivisen kohteliaisuuden ilmaisemiseksi ei ole ensisijaisia kielipillisiä keinoja. Positiivisten kasvojen suojeluun käytettävissä olevat tavat ovat pääosin jokapäiväiseen ihmisten väliseen vuorovaikutukseen kuuluvaa kohteliaisuutta ja kielellistä ystävällisyyttä. Tietoiseksi ja suunnitelmalliseksi kielenkäytön strategiaksi positiiviseen kohteliaisuuteen pyrkiminen paljastuu lähinnä puhetilanteeseen luontevasti sopimattomissa liioitelluissa myötätunnon tai kohteliaisuuden ilmauksissa. (Brown–Levinson 1978, 106.)

Negatiivisen kohteliaisuuden voidaan ajatella olevan positiivisen kohteliaisuuden vastakohta. Negatiivisessa kohteliaisuudessa pyritään ennen kaikkea pitämään yllä riittävää etäisyyttä puhekeskusteluun. Näin kunnioitetaan kuulijan oikeutta yksityisyyteen ja toimintavapauteen. Negatiivista (kielteistä) kohteliaisuutta käyttävät usein erityisesti toisilleen vieraat keskustelijat, ja usein siihen liittyy myös kuulijan statuksen kunnioittaminen. Negatiivisen kohteliaisuuden ei tarvitse siis välttämättä olla luonteeltaan vastavuoroista, vaan sen käyttämistä suosii erityisesti statukseltaan alempiarvoinen keskustelun osallistuja. (Leiwo ym. 1992, 49; Muikku-Werner 1993, 48.) Statukseltaan huomattavasti korkeammassa asemassa oleva voi puolestaan valita strategiakseen tarpeen mukaan joko negatiivisen tai positiivisen kohteliaisuuden keinot. Negatiivisen kohteliaisuuden suosimisella puhuja voi tällaisessa tapauksessa pyrkiä välttämään vallan käytön sävyä (Hämäläinen 1982, 155).

Negatiivista kohteliaisuutta tarvitaan erityisesti esitettäessä määräyksiä, uhkauksia tai tungettelevia kysymyksiä (Muikku-Werner 1993, 48). Toisin sanoen kyseessä ovat puheaktit (käytännössä direktiiviset illokuutiot), jotka tavalla tai toisella uhkaavat kuulijan kasvoja tai rajoittavat hänen itsemääräämisoikeuttaan.

Joutuessaan keskustelussa käyttämään (statukseltaan samanarvoisen tai erityisesti korkeampi-arvoisen) kuulijan kasvoja vaarantavia puheenvuoroja puhuja lähestyy tätä mahdollisimman muodollisesti. Tällöin puhuja pyrkii olemaan vaarantamatta vastapuolen kasvoja ja kunnioittaa tämän arvostuksentarvetta. Viileän muodollinen suhtautuminen osoittaa myös sen, että puhuja ei halua rajoittaa kuulijan toimintavapautta. (Brown–Levinson 1978, 135.)

Negatiivisen kohteliaisuuden kielellinen ilmaiseminen on huomattavasti pidemmälle spesifioitunutta kuin positiivinen kohteliaisuus. Tähän tehtävään on olemassa erikoistuneita kieliopillisia ilmiöitä. (Lampinen 1989, 8.) Negatiivista kohteliaisuutta on mahdollista ilmaista konventionaalisella epäsuoruudella, esimerkiksi muuttamalla käsky kysymykseksi (*Sulje ikkuna – Voisitko sulkea ikkunan*). Tämänäyttöiset epäsuorat puheaktit voidaan kuitenkin luokitella suoriksi strategioiksi, koska ne ovat kieliyhteisössä siinä määrin automatisoituneita: kaikille on itsestään selvää, että kyseessä ei ole kysymys vaan pyyntö. (Leiwo ym. 1992, 49.)

Sekä positiivisessa että negatiivisessa kohteliaisuudessa puhuja esittää kuulijan kasvoja uhkaavan puheaktin eksplisiittisesti: vain yhdenlainen tulkinta on mahdollinen. Toisin sanoen kuulijalle on päivänselvää, onko kyseessä esimerkiksi käsky, pyyntö, ehdotus, kysymys tai kieltäytyminen. Puheaktien tilanteenmukainen tulkinta on oikea myös sellaisissa kieliyhteisöissä konventionaalituneissa tapauksissa, joissa varsinainen puhujan tarkoittama merkitys on puettu valitun kohteliaisuusstrategian noudattamiseksi kieliopillisesti tarkoitusta vastaamattomaan ilmiöön (esimerkiksi käsky tai pyyntö kysymysmuotoisena). (Leiwo ym. 1992, 52.)

Mitä enemmän kielellisen teon koetaan uhkaavan kuulijan kasvoja, sitä peitellymmin ja epäsuoremmin puhuja voi kohteliaisuuteen pyrkiessään sen esittää. Tällainen epäsuora puheakti jättää lopulta vastuun tulkinnasta kuulijalle. Kuulijalla on (ainakin periaatteessa) kaksi vaihtoehtoista tulkintamahdollisuutta. Ollessaan haluton menettelemään puhujan pyynnön tai käskyn mukaisesti hän voi tahallisesti jättää

ymmärtämättä epäsuoraan puheaktiin sisältyvää vihjausta. Tällaisessa tapauksessa kuulijan kieltäytyminen ei loukkaa myöskään puhujan kasvoja. Huomattavasti vaikeampi tilanne sekä puhujan että kuulijan kasvojen kannalta olisi suorasta käskystä kieltäytyminen. Epäsuoruus kohteliaisuusstrategiana suojelee siis kaikkia keskustelun osallistujia kasvojen menettämiseltä. (Muikku-Werner 1993, 49.)

Epäsuoruutta on lopulta varsin vaikeaa erottaa muista kasvojen säilyttämiseen tähtäävistä kohteliaisuusstrategioista. Tavallaan kaikkien direktiivisten (toimintaa aiheuttavien) puheaktien voidaan ajatella olevan epäsuoria riippumatta siitä, onko niiden kielellinen ilmiasu yksitulkintaisesti tarkoitusta vastaava (esimerkiksi *Mene pois!*) vai jonkin epäsuoruuden strategian keinon mukainen. Näiden puheaktien tavoitteena on kuitenkin jonkin toiminnan aikaansaaminen, mikä on jo toissijaista ja epäsuoraa itse kielelliseen ilmaukseen nähden. Loppujen lopuksi kysymys epäsuoruudessa ei ole kyse joko–tai-oppositiosta vaan jatkumosta. Vähintään kaikki direktiiviset puheaktit voitaisiin sijoittaa tähän jatkumoon niiden epäsuoruuden asteen mukaisesti. (Leech 1983, 38.)

Kohteliaisuuden käsitteen hahmottamista keskustelussa kasvoihin kohdistuvan uhkan kautta (esimerkiksi Brown–Levinson 1978) voidaan myös kritisoida perustellusti. Mallin mukaan uhka kasvojen menettämiseen sisältyy kaikkiin puhetekoihin. Tällainen tahattomien tarkoituksien oletaminen ja etsiminen vääristää ja yksinkertaistaa käsitystä vuorovaikutuksesta. Myös pintatasoltaan kuulijan valinnanvapautta rajoittava ilmaus kuten imperatiivimuotoinen käskeminen voi toisinaan hyödyttää häntä (esimerkiksi *Ota voileipä!*). Kasvojen menettämisen pelon tuominen koko kommunikatiivisen vuorovaikutusjärjestelmän taustalla vaikuttavaksi voimaksi tuntuu todellisuuden pakottamisesta systeemiin. Lisäksi malli jättää liian vähälle huomiolle puheaktia pidemmät jaksot kohteliaisuusstrategioiden käytössä. (Muikku-Werner 1993, 50.)

Käsillä olevan tutkielman aineiston kannalta lyhyiden puhejaksojen tai yksittäisten lausumien tarkasteluun kasvojen käsite tuo perustellun lisänäkökulman. Kaiken kaikkiaan ihmistenvälisessä kanssakäymisessä yksilön itsemääräämisoikeutta rajoittavien puheaktien käyttämiseen liittyy lisääntyvän kohteliaisuuden vaatimus. Puhujan on käytettävä erilaisia lieventäviä keinoja tai epäsuoruutta. (Muikku-Werner 1993, 51.)

1.4.3. Puheen rakenneyksiköt

Puhuttu teksti ei ole täydellisesti jaettavissa lauseiksi. Puhe sisältää paljon myös muita kuin lauseen käsittäviä ilmauksia, jotka kuitenkin ovat itsenäisiä semanttisia ja kommunikatiivisia kokonaisuuksia. Puheessa esiintyviä toiminnallisia kokonaisuuksia voidaan nimittää yhteisellä nimellä lausumiksi, jotka spontaanissa puhetilanteessa käytettyinä ovat pragmaattisia kokonaisuuksia. Lausuman kieliopillinen määrittely ei ole ennakolta mahdollinen. Puhetilanteista noukittuja lausumia voidaan kuitenkin jälkeen päin analysoida kieliopillisesti. Lausumien analyysissä on muistettava huomioida riittävästi kontekstietoa. (ISK, 957.)

Kielellisessä vuorovaikutustilanteessa lausumat muodostavat (puheen)vuoron tai sellaisen osan. Keskustelun vuorot muodostuvat sekä puhetilanteen vaatimusten että puhujan tavoitteiden mukaisesti. Puhetilanteen asettamia vaatimuksia voi olla esimerkiksi se, missä kohtaa keskustelua vuoro esiintyy (puheenaiheen aloitus, vastaus kysymykseen, kommentti tai vastaväite, samanmielisyyden osoitus tai merkki kuulolla olemisesta). Vuoron sijainti voi siis määritellä, koostuuko se yhden dialogipartikkelin sisältämästä lausumasta (esim. *ai, aha, jaaha*), nominaalisesta lausekkeesta (esim. *hyvää päivää, paljon kiitoksia*), yksinkertaisesta tai yhdyslauseesta vai muusta useita lausumia sisältävästä jaksosta. Puhuja ilmaisee (puheen)vuorossaan tulkintansa edeltävästä tai aiemmista puheenvuoroista sekä oman näkemyksensä asemastaan keskustelutilanteesta ja sen kenelle vuoro on osoitettu. (ISK, 957.)

Vuoro on ennen kaikkea dialoginen kokonaisuus. Se rajautuu puhujanvaihdoksen kautta. Yleensä vuoro on toiminnallisesti jäsenyvä kokonaisuus, mutta sitä ei ole mahdollista kuvata rakenteellisesti yhtä tiukasti kuin lausetta. Vuoron ja sen muodostamien lausumien on oltava pragmaattisesti tarkoituksenmukaisia eli kontekstin vaatimuksiin sopivia. Yhteen vuoroon voi myös sisältyä useampia puhetoimintoja, jotka selvimmillään muotoutuvat erillisiksi syntaktisiksi ja merkityskokonaisuuksiksi. Vuorot muodostavat puhutun tekstin prototyypin muodon, dialogin eli keskustelun. (ISK, 958.)

Perinteisessä puheaktiteoriaan pohjautuvassa kielitieteellisessä pragmatiikassa on likimäärin lausumaa vastaavana käsitteenä käytetty puheaktia, joka voidaan määritellä esimerkiksi seuraavasti: "kielen käyttämisen yksi perusyksikkö, sellainen puhejakso, jolla on tilanteessa määrätarkoitus ja jonka puhuja ja kuuliija yhdistävät samalla tavalla tiettyyn kontaktitilanteeseen." (Hakulinen–Ojanen 1993, 121.) Puheakti on puhujan kielellistä toimintaa, jossa hän ilmaisee samanaikaisesti lausumansa asiasisällön ja lausumaa vastaavan kielen lauseen tai lauseiden puhefunktion (Matihaldi 1979, 30). Puheakti voidaan määritellä myös puhujan jossakin puhetilanteessa suorittamaksi pienimmäksi kielelliseksi teoksi (Joenpelto 1984, 12).

Käytän tässä tutkielmassa puheaktiteoreettisesta taustasta huolimatta termiä lausuma (ja toisaalta puheenvuoro) viittaamaan puhujan tietyssä tarkoituksessa ja tilanteessa esittämään kielelliseen ilmaukseen. Lausuma on käsitteenä vapaa siitä teoreettisesta painolastista, joka termillä puheakti on kannettavanaan. Puheakti viittaa implisiittisesti liian yksioikoisesti Austinin ja Searlen luomiin verbikategorioihin sekä niiden rajoituksiin ja toisaalta myös koko järjestelmää kohtaan esitettyyn kritiikkiin. Tutkielman aineiston tarkastelu ei myöskään rajoitu puheaktiteorian mukaiseen tulkintaan vaan on yleispragmaattisempi. Lisäksi on ylipäänsä vaikeaa vastata kysymykseen, ovatko illokutiivinen akti, tavoitteellinen puhunnos (puheenvuoro) ja puheakti yksi ja sama asia (Muikku-Werner 1993, 62). Termejä käytetään monesti toistensa synonyymeinä (Levinson 1983, 236).

2. Kysymysten ja direktiivien muodon ja merkityksen suhde

Tässä luvussa esittelen yleisimmät kielioppien kuvaamat kysymys- ja käskyrakenteet. Keskeisimpänä lähteenäni käytän Isoa suomen kielioppia (ISK). Mukana ovat myös vakiintuneimmat interrogatiivirakenteiden toissijaiset käytöt puhefunktioiden mukaan luokiteltuna (esimerkiksi kysymyslause pyytämisen funktiossa). Direktiivirakenteiden konventionaalistunut toissijainen käyttö ei tutkimuskirjallisuuden mukaan näyttäisi olevan yhtä yleistä, joten käsittelen sitä yhtenä kokonaisuutena luvussa 2.3.2.1. Direktiivisistä puhefunktioista esitän Hilkka-Liisa Matihaldin (1979) luokittelun (luku 2.3.2.2).

2.1. Modaaliset lausetyypit

Perinteisessä lauseopissa on lähdetty siitä oletuksesta, että kutakin puhefunktiota vastaa oma tietynrakenteinen lausetyyppinsä. Toisin sanoen kieliopillinen ilmiö vastaa lauseen sisältöä ja merkitystä. Suomen kielen traditionaalisissa kieliopissa lauseet on niiden syntaktisen funktion mukaan yleensä totuttu jakamaan viiteen lausetyyppiin eli lausemuotoon: väite-, käsky-, kysymys-, toivomus- ja huudahduslauseisiin (esimerkiksi Itkonen 1966, 300; Setälä 1966, 9). Itkonen (1966, 300) viittaa myös lausetyyppien toissijaiseen käyttöön tuomalla esiin sen, että kysymyslause voi samalla olla huudahduslause, ilmaista käskyä tai emfaattista väitettä. Ikola irrottaa käskylauseesta omaksi tyyppikseen lisäksi kehotuksen (Ikola 1992, 136).

Aarni Penttilä taas ei kieliopissaan eksplisiittisesti esitä minkäänlaista kattavaa lausetyyppijakoa, joskin sivuaa laajassa lauseopin kuvauksessaan lauseiden syntaktisia funktioita monissa kohdin ja toteaaakin: ”Esimerkkejä erilaisista lauseista on tämä esitys täynnä.” (Penttilä 1963, 544.)

Lausetyypin käsitteellä tarkoitetaan syntaksiin kiteytyneitä moduksia, lausemoduksia. Ne ovat keskeisten puhefunktioiden ilmaisimia. Kullakin modaalisella lausetyypillä on tiettyjä morfosyntaktisia ominaispiirteitä. (Hakulinen–Karlsson 1988, 276; ISK, 845.)

Hakulinen ja Karlsson (1988, 276) erottavat neljä modaalista lausetyyppiä: väite- eli deklaratiiivilause, kysymys- eli interrogatiivilause, käsky- eli imperatiivilause sekä

huudahdus- eli eksklamatiivilause. Samanlaisen jaon esittää myös Vilkuna, joskin hän käyttää termiä lausemuoto ja huomauttaa jaon olevan tunnetusti erittäin epätyytyttävä: korrelaatio lauseen muoto-ominaisuuksien ja sen tehtävän kanssa on löyhä (Vilkuna 1996, 16–17).

Iso suomen kielioppi ei pidä huudahduslausetta omana yhtä selvästi erottavana rakennetyyppinä, koska sillä on useampia vakiintuneita morfosyntaktisia edustumia yhden prototyyppisen syntaktisen rakenteen asemesta. Interrogatiivisuuteen tai imperatiivisuuteen verrattuna eksklamatiivisuutta voidaan paremminkin pitää puhefunktion kuin tietyn lausetyypin nimityksenä. (ISK, 845, 1617.)

Lausetyyppejä on ryhmitelty tutkimuksessa myös kielen perusfunktioiden mukaan. Puhujan näkökulmasta voidaan ajatella kielellä olevan kolme keskeistä tehtävää: deskriptiivinen, direktiivinen ja ekspressiivinen. Tämän kolmijaon avulla määritetään myös peruspuhefunktiot. Lauseet voidaan edelleen luokitella peruspuhefunktioiden mukaan kolmeen peruslausetyyppiin: väitelauseet eli deklaratiiiviset lauseet, ohjailevat eli direktiiviset lauseet (käsky- ja kysymyslauseet) sekä ilmaisevat eli ekspressiiviset lauseet (huudahdus- ja toivomuslauseet). Tässäkään tapauksessa jako ei ole selkeämpi kuin suoraan morfosyntaktisiin ominaispiirteisiin perustuva luokittelu. Peruspuhefunktioltaan tietynkaltaista lausetta voidaan kuitenkin käyttää toissijaisessa funktiossa puhetilanteesta ja kontekstista riippuen. (Matihaldi 1979, 29.)

Lausetyyppien muodon ja niiden puhefunktioiden suhde ei ole yksinkertaisen suoraviivainen. Deklariatiiivilauseen perusfunktio on luonnollisesti toteamuksen välittäminen ja interrogatiivilauseen kysyminen, mutta käytännössä ne voivat toimia monenlaisten muiden merkitysten välittäjinä. Interrogatiivilauseella esitetään usein esimerkiksi pyyntöjä, ja käskyjä voidaan ilmaista monilla, myös lausetta lyhyemmillä lausumilla imperatiivilauseen sijasta. (ISK, 845.)

Kun lausetyyppiä käytetään ilmaisemaan muuta kuin perustavaksi katsottua kommunikatiivista funktiotaan, on kyse kieliopillisen muodon toissijaisesta käytöstä. Toisin sanoen kielen käyttö poikkeaa kieliopin määrittelystä. (Yli-Vakkuri 1986, 1.) Toissijaisen käytön määrittely kieliopin ”vastaiseksi” ei ole täysin ongelmaton. Lausetyyppien voidaan osoittaa tietyin kieliopillisin ehdoin vakiintuneen toissijaisten puhefunktioiden tehtäviin. Lisäksi on otettava huomioon ns. lisämerkitykset eli

konventionaaliset implikaatiot. Niillä tarkoitetaan lausetyyppeihin muodollisin keinoin konventionaalistuneita merkityksiä, jotka eivät sisälly lauseen perusmerkitykseen. Implikaatioiden ja lausetyypin toissijaisen käytön välinen raja ei ole selvä eikä teoreettisesti kiistaton. (Hakulinen–Karlsson 1988, 276.)

Lausetyypit tarjoavat vain lähtökohdan lausumien merkitysten tulkintaan. Morfosyntaktisten ominaispiirteiden avulla voidaan toki olettaa tietyn lausuman funktion olevan tietynlainen, ja useimmiten osuttaneen oikeaan lopputulokseen. Ongelmaksi lauseen prototyyppisen muodon ja tehtävän vastaavuuden tai vastaamattomuuden lisäksi muodostuu se, että on äärimmäisen vaikeaa tyhjentävästi määritellä, mitä kaikkia tekoja ihmiset kielellä loppujen lopuksi tekevät. (Vilkuna 1996, 16–17.) Lausuman funktio ja merkitys voidaan siis pragmatiikan kannalta kuitenkin tulkita vasta osana puhetapahtumaa ja sen tilannekontekstia.

2.2. Kysymykset

Semanttisesti tarkasteltuna voidaan kysymyslauseiden ajatella olevan käskyjen lähisukulaisia. Perusfunktioinen kysymys on kuulijalle esitetty kehotus täydentää puhujalta puuttuvaa tietoa tämän vaatimalla tavalla. Tässä määritelmässä huomioidaan siis sekä puhuja että kuulijalta odotettava reaktio, vastaus. Määritelmä koskee todellakin vain hyvin prototyyppistä kysymystä, sillä läheskään aina ei kysymisen puheaktissa haeta puhujalta puuttuvaa tietoa. Vaihtoehtoisesti kysymyksen voidaan myös tulkita olevan pikemminkin toteamuksen kanssa samantyyppinen. Tällöin kysymyksellä tuodaan vain julki epätietoisuus tai epäily. (Hakulinen–Karlsson 1988, 281.)

Kysymisen puhetoiminnon prototyyppinen kielellinen ilmaisukeino on kysymyslause eli interrogatiivilause. Kysymyslause on yksi kolmesta keskeisestä modaalisesta lausetyypistä. Se eroaa rakenteeltaan deklaratiivi- ja imperatiivilauseesta. Kysymyslauseessa imperatiivilauseen tunnusmerkki, imperatiivimodus, ei ole edes mahdollinen. (ISK, 1588.)

Suomen kielessä interrogatiivisuuden ilmaisemiseen on selvät muodolliset keinot. Kysymyslauseen tuntomerkki on lauseenalkuinen interrogatiivipronomini (*kuka, mikä* jne.) tai liitepartikkeli *-ko*. Kysymiseen voidaan käyttää myös sellaisia lausetta

lyhyempiä ilmauksia, jotka sisältävät kysymysaineksen (*Ai kuka? Miten niin?*). (ISK, 1588.)

Kysymisen puhefunktiota ilmaisemaan ovat vakiintuneet myös muun muassa partikkelit *vai* ja *entä*. Ne voivat esiintyä interrogatiivilauseissa mutta myös rakenteissa, joissa ei ole muuta interrogatiivisuuden merkkiä. (ISK, 1588.) Tällaiset kysyvät lauseenmääritteet antavat lauseelle joko yksin tai yhdessä sävelkulun erityispiirteiden kanssa kysymyksen luonteen (Penttilä 1963, 554). Sen sijaan väitelauseita, joihin sisältyy tiettyjä kieliopillisia tai leksikaalisia morfeemeja, voidaan pitää vain toissijaisina kysymyksinä (Hakulinen–Karlsson 1988, 281).

Kysymisen puhefunktio ja lauseen interrogatiivisuus eivät välttämättä ole täydellisessä suhteessa toisiinsa. Interrogatiivilause sopii aina kysyvään tehtävään, mutta keskustelussa käytetään tietyissä kohdin muuntyyppisiäkin rakenteita: esimerkiksi väitelauseita tai lausetta lyhyempiä lausumia. (ISK, 1588.)

Interrogatiivimuotoisia lausumia voidaan toisaalta myös käyttää muuhunkin kuin kysymisen funktioon. Esimerkiksi retorisilla kysymyksillä ei pääsääntöisesti haeta vastauksia. Päivittelyt voidaan myös muotoilla ilmiänsultaan interrogatiivisiksi. Alisteisia kysymyslauseita käytetään kysymysfunktiossa vain tietyissä tapauksissa. Kysyvä funktio voi myös olla yksi mutta ei ainoa lausuman tehtävistä. (ISK, 1588.)

Aidoiksi kysymyksiksi voidaan luokitella sellaiset, joiden ensisijainen tehtävä on tuottaa kysyjälle tai muille vastaanottajille jokin puuttuva tieto tai varmistus tämän olettamaan asiointilaan. Kysyjä tarvitsee tällöin tiedon tai varmistuksen voidakseen jatkaa joko puhettaan tai meneillä olevaa toimintaansa. Kysyjä voi myös esittää kysymyksensä saadakseen kuulijan kertomaan jostakin tietystä aiheesta tai vaikka jatkamaan aloittamaansa kertomusta. Kysymys voi myös nousta juuri sanotusta. Kysyjä voi pyytää edellistä puhujaa toistamaan, korjaamaan tai tarkentamaan jotakin äsken sanomaansa. (ISK, 1588.)

Aidossa kielenkäyttötilanteessa ilmauksen kysymysfunktiokin määräytyy lopulta kokonaisuuden eli kontekstin perusteella. Todellisuudessa kysymyksen ei tarvitse olla kovinkaan tiukasti sidottu tiettyihin kielellisiin muotoihin. Kysymisen puhefunktiota voidaan ilmaista morfologisten kysymyksenosoittimien lisäksi ja rinnalla myös

intonaatiolla, painolla sekä yleensäkin kielen ns. prosodisten piirteiden avulla. Ääritapauksissa kyseeseen tulevat jopa kielenulkoiset tekijät: ilmeet, eleet jne. Kysymyslauseiden tulkinnassa on analysoitava laajoja konteksteja kokonaisvaltaisesti ja otettava lingvististen seikkojen lisäksi huomioon myös pragmaattinen näkökulma (Hakanen 1978, 210, 232.)

Käsillä olevan tutkielman aineiston kannalta on tarkoituksenmukaista todeta, että kirjoitetussa kielessä kysymys voidaan ilmaista myös pelkällä kysymysmerkillä. Kysymysmerkki voi osoittaa minkälaisen tahansa rakenteen kysymykseksi. (ISK, 1589; Penttilä 1963, 72.) Mitä kauempana kysymysmerkillä varustettu rakenne on prototyyppisestä interrogatiivilauseesta, sitä enemmän joudutaan tulkinnassa ottamaan huomioon edellä kuvattua pragmaattista näkökulmaa.

2.2.1. Kysymyslauseiden muodollinen jaottelu

Muodon perusteella suomen kielen kysymyslauseet ja muut interrogatiiviset rakenteet voidaan jakaa kahteen pääryhmään, vaihtoehtokysymyksiin ja hakukysymyksiin¹. Sama jako koskee myös alisteisia kysymyslauseita. Vaihtoehtokysymyksiä on kahta tyyppiä: yksinkertainen joko–tai-kysymys ja disjunkttiivinen kysymys (*-kO* ja *vai: Oliko se eilen vai tänään?*). Lisäksi omaksi pääryhmäkseen voidaan erottaa tiettyihin konteksteihin vakiintuneet partikkelikysymykset. Niissä kysyvyys ositetaan pelkästään lausumanloppuisella partikkelilla *vai* tai lausuman alussa olevalla *entä(s)*-sanalla. (Hakulinen–Karlsson 1988, 281; ISK 1589–1590.)

Kysymyslauseissa käytetään usein lisänä myös muita liitepartikkeleja kuin *-kO*. Partikkeli *-s* esiintyy pelkästään interrogatiivi- ja imperatiivilauseissa. Partikkelia *-hAn* käytetään usein sellaisissa kysymyksissä, johon ei tarvitse vastata tai johon ei puhehetkellä ole varmaa vastausta. Partikkeli *-pA* esiintyy puolestaan retorisisissa kysymyksissä. (ISK, 1591.)

Kysymyslauseiden merkitykseen kuuluu proposition avoimuus. Vaihtoehtokysymyksessä on avoinna proposition paikkansapitävyys ja hakukysymyksessä

---

¹ Hakanen (1978, 208) on ehdottanut hakukysymyksestä käytettäväksi suomenkielistä termiä täydennyskysymys.

kysymyssanan (interrogatiivipronominin) osoittama kohta. Kummallekin kysymystyypille voidaan määritellä erilaiset minimivastaukset. Hakukysymyksen minimivastaus on saman kategorian lauseke kuin avointa kohtaa osoittava interrogatiivipronomini. Yksinkertaiseen vaihtoehtokysymykseen vastataan toistamalla kysymysliitteellinen elementti ilman liitettä tai jollakin dialogipartikkelilla. Disjunkttiiviseen kysymykseen minimivastaukseksi riittää jommankumman kysymyksessä rinnastetun jäsenen toisto (esimerkiksi *Missä auto on? – Pihalla; Onko auto pihalla? – On; Onko auto pihalla vai tallissa? – Pihalla*). Minimivastaukset ovat riittäviä vastauksia, mutta käytännössä aidot vastaukset ovat yleensä monimuotoisempia. (ISK, 1590.)

Normaalisti kysymykseen liittyy oletus siitä, että siihen on olemassa myös vastaus. Toisin sanoen aukkoon voidaan löytää täydentäjä, tai esitetty propositio on mahdollinen. Retorisissa kysymyksissä tämä presuppositio hylätään lausuman tehon vahvistamiseksi. (ISK, 1590.)

2.2.1.1. Hakukysymys

Tyypillinen hakukysymys alkaa lausekkeella, jossa on interrogatiivipronomini, interrogatiivinen proadjektiivi tai -adverbi. Nämä voivat muodostaa lausekkeen yksin tai olla nominin, adverbien tai adposition laajenuksena. Syntaktisesta asemastaan riippumatta interrogatiivipronomini on yleensä lausekkeen alussa ja tämä lauseke kysymyksen alussa. Kysymyspronominin sisältävä lauseke sijaitsee lauseessa yleensä teeman edellä. (ISK, 1591.)

Tietyissä tapauksissa interrogatiivipronomini voi sijaita myös muualla kuin lauseen alussa. Tällaisia ovat kysymysliitteen sisältävät kaksoiskysymykset (*Onksulla mikä auto?*), edellistä puheenvuoroa tai sen osaa toistamalla tarkistavat kysymykset (*Mä tein sen. – Teit minkä?*) tai sellaiset kysymykset, joissa on useampia interrogatiivipronomineja ja siis propositioissa useampia avoimia osia (*Kuka tutkii mitä – ja millä hinnalla?*). (ISK, 1592.)

Hakukysymystä käyttäessään puhuja kehottaa kuulijaa määrittämään arvon kysymyksensä sisältämälle variaabelille (*k*- tai *m*-alkuinen pronomini tai proadverbi).

Hakukysymys on vaihtoehtokysymykseen (johon periaatteessa on kaksi sopivaa vastausta) verrattuna luonteeltaan avoin. Siihen kelpaa periaatteessa mikä tahansa kontekstiin sopiva vastaus. Spesifisyyden tasoltaan hakukysymykset voivat olla hyvin erilaisia. Vaikka kysymyksessä näennäisesti kysytäänkin yhtä lauseketta, voi koko propositio olla epäselvä. Tällöin vastauksiksikin edellytetään kokonaista lausetta yhden lausekkeen asemesta. (Hakulinen–Karlsson 1988, 283.)

Hakukysymyksen vastausala on laaja. Kysymyksen hakualue määrittyy kysymyssanan perusteella. Monille keskeisille merkitysalueille onkin olemassa oma interrogatiivinen pronomini, proadjektiivi tai -adverbi. Pro-sanana valinta kertoo siis kuulijalle, minkä tyyppistä vastausta puhuja kysymykseensä odottaa. (ISK, 1594.)

Oman pro-sanansa mukaan määrittyviä merkitysalueita ovat esimerkiksi ihminen tai identiteetti (*kuka*), muu olio tai kategoria (*mille*), paikka (*missä*), aika (*milloin*), ominaisuus (*minkälainen*), tapa (*miten*) ja syy (*miksi*). Muita kysyttäviä merkitysalueita voidaan ilmaista lausekkeilla, joissa interrogatiivisana on määritteenä. Tällaisia ovat esimerkiksi aste (*kuinka vakuuttava*) ja määrä (*kuinka paljon*). Myös tavan kysymistä voidaan ilmaista tämän tyyppisellä rakenteella (*millä tavalla*). Kysymyksen hakualutta on mahdollista tarkentaa interrogatiivipronominin määrittämällä substantiivilla (*Mitä sapuskaa täällä on?*) tai interrogatiivipronominiin liittyvällä elatiivimuotoisella substantiivilausekkeella (*kuka teistä*). (ISK, 1594–1595.)

Kysyttäessä hakukysymyksellä paikkaa pelkällä *mi*-alkuisella pro-sanalla käytetään vain sisäpaikallissijaisia muotoja *missä*, *mistä* tai proadverbia *minne*, mutta ei ulkopaikallissijaisia pronomineja. Jos hakualueen ilmaisuun on käytetty substantiivia, voi sillä olla ulkopaikallissijainen pronomini määritteenä (*Mille historialliselle paikalle elokuva päättyy?*). Muissa tapauksissa *mikä*-pronominin ulkopaikallissijaisilla muodoilla kysytään esimerkiksi välinettä tai keinoa (*Millä te eläisitte?*) tai ne perustuvat rektioon (*Miltä nyt tuntuu?*). (ISK, 1595.)

Hakukysymyksiä voidaan käyttää myös sellaisilla merkitysalueilla, joilla ei ole omia pro-sanoja. Tällaisia ovat esimerkiksi tekoon ja tapahtumaan liittyvät kysymykset. Kysymyslauseessa käytetään tällöin jotakin interrogatiivipronominilla täydennettyä yleismerkityksistä verbiä (*Mitä henkilötiedoilla tehdään?*). (ISK, 1595.)

Syytä vastaukseksi odottavissa kysymyksissä on laajemmat fokusointimahdollisuudet kuin muissa hakukysymyksissä. Niille ominaista on herättää implisiittisiä vaihtoehtoja kysytyn syyn aiheuttamalle asiantilalle. Fokuksena on se lauseen osa, jonka vaihtoehdot ovat nimenomaan kontekstissa merkityksellisiä mutta jotka kysymyslauseessa suljetaan kuitenkin pois (*Mitä sinä siitä minua syytät? [miksi et syytä henkilöä X?]*). (ISK, 1596.)

Hakukysymyksistä juuri syytä kysyvät ovat vaihtoehtojen keskeisyyden vuoksi muita useammin kielteisiä. Perusteena tähän on se, että myös tekemättä jättäminen tai tapahtuman toteutumattomuus voi johtua jostakin tietystä syystä. Normaalitylanteessa tällaisen tapahtumattomuuden tai toteutumattomuuden ajankohtaa tai tapaa ei kuitenkaan ole aina mielekästä etsiä (*Miksi ei aina ole perjantai?*). Sekä kielteinen että myönteinen syytä koskeva hakukysymys luovat implikaation siitä, että tilanteen puhujan mielestä tulisi olla toisin. (ISK, 1597.)

2.2.1.2. Vaihtoehtokysymys

Yksinkertainen vaihtoehtokysymys

Yksinkertaisen vaihtoehtokysymyksen perustyyppi on verbikysymys. Verbikysymyksessä finiittiverbiin tai liittomuodoissa *olla*-apuverbiin tai kieltoverbiin yhdistetään liite *-kO* (puheessa myös *-ks* tai *-k*). Tällainen kysymys on verbialkuinen (esimerkiksi *Onko täällä ketään? Etkö saanut viestiäni?*). (ISK, 1597.)

Harvinaisempia vaihtoehtokysymyslauseita ovat sellaiset, joissa *-kO* liitetään muuhun kuin finiittiverbiin: nominaaliseen tai adverbilausekkeeseen, mahdollisesti myös partikkeliin (*Sinäkö siellä olet? Joko siellä sataa?*). Tällaisia kysymyksiä nimitetään lausekekysymyksiksi, ja niillä on tarkemmat ennakko-oletukset kuin verbikysymyksillä. (ISK, 1597.)

Verbi- ja lausekekysymykset eroavat hieman minimivastaustensa kannalta. Vastaukseksi kumpaankin käy *-kO*-liitteellisen aineksen toisto ilman liitettä. Verbikysymykseen voi vastata myös pelkällä kieltosanalla. Lausekekysymyksen toinen mahdollinen minimivastaus on sen sijaan partikkeli *niin*, joka ei sovi verbikysymyksen

vastaukseksi. Interrogatiiviseen *kO*-partikkelilla muodostettuun infinitiivilausekkeeseen (*Uskoako ihmiseen?*) ei ole olemassa mitään tiettyä minimivastausta. Tällainen lauseke ei ole luonteeltaan aidosti kysyvä vaan retorinen. (ISK, 1598.)

Yksinkertainen vaihtoehtokysymys voidaan purkaa myös disjunkttiiviseksi kysymykseksi liittämällä *vai*-konjunktilla myönteiseen verbikysymykseen sen kielteinen vastine (*Riittääkö tämä vai ei[kö tämä riitä]?*). Minimivastaukseksi tällaiseen kysymykseen kelpaa joko kysymyksen myönteinen tai kielteinen osa (kuten yksinkertaisessa vaihtoehtokysymyksessäkin). Yksinkertainen vaihtoehtokysymys ja siitä muodostettu disjunkttiivinen kysymys eivät käytössä ole kuitenkaan samanarvoisia. Disjunkttiivisessa vaihtoehtokysymyksessä tuodaan selvemmin esille myös kielteisen vastauksen mahdollisuus. (ISK 1598, 1605.)

Lausekekysymykset eroavat toisistaan sen mukaan, onko kysymysliitteellinen jäsen kysymyksen fokus vai ei. Jos se sijaitsee teeman edellä, on se kysymyksen fokus (*Huomennako ne tulee?*). Fokusoidussa lausekekysymyksessä lauseen sisältö hyväksytään tai hylätään nimenomaan kysymysliitteellisen jäsenen osalta. Lauseen merkitys on siis voimassa (tai ei ole) suhteessa tämän lausekkeen ilmaisemaan sisältöön ja vain siihen. Jos kysymysliite liittyy subjektiin tai muuhun teemana olevaan lausekkeeseen, ei lauseke välttämättä toimi fokuksena. Tällaista rakennetyyppeä voidaan nimittää fokusoimattomaksi lausekekysymykseksi (*Sinäkö olet lähdössä matkalle?*) (ISK, 1598.)

Verbi- ja lausekekysymykset eroavat käytöltään toisistaan. Verbikysymykseen ei liity muita ennako-olettamuksia kuin sen proposition mahdollinen paikkansapitävyys. Lausekekysymys sen sijaan implikoi puhujien jo tietävän entuudestaan jotakin käsillä olevasta aiheesta. (ISK, 1599.)

Käytettäessä fokusoitua lausekekysymystä on lauseen sisältöä käsitelty aiemmin tai se on mahdollista päätellä edellä esitetystä (*Virtasen autokaupoistako te puhutte?*). Tällaisella kysymyslauseella voidaan siis tarkistaa fokuksen ilmaisema sisältö aiemmin vastaanotetusta tiedosta. Lause voi olla myös edellä esitetystä aiheesta nouseva arvaus tai päätelmä (*Virtanen vaikutti tyytyväiseltä. Autokaupoistako se siis johtuikin?*). Fokusoitua lausekekysymystä voidaan käyttää myös edeltävän kysymyksen parafraasina. (ISK, 1599.)

Fokusoimattoman lausekekysymyksen ennako-oletukset eivät ole yhtä laajoja kuin fokusoidulla. Se toimii samoin kuin fokusoitukin edeltävän tekstin pohjalta tehtynä päätelmänä tai arvauksena, jolla puhuja esittää lauseen tarkoittaman asiaintilan pätevän. Fokusoimaton kysymysrakenne eroaa siten, että kysymys ei kohdistu vain lauseen yhteen osaan vaan siihen, pitääkö koko lauseen sisältö paikkansa. Tässä suhteessa se on verbikysymyksen kaltainen. (ISK, 1600.)

Vaihtoehtokysymykset esittävät propositionsa hyväksyttäväksi. Samalla avautuu tämän proposition kiellon mahdollisuus. Näin ollen vaihtoehtokysymyksissä voi olla sekä myöntö- että kieltöhakuisia polaarisuusaineiksia. Myöntöhakuinen aines osoittaa kysymyksen implikoivan myönteistä vastausta (*Kuuluiko jostakin kilahdus?*), kieltöhakuinen kielteistä (*Kuuluiko naapurista mitään sen jälkeen?*). Mikäli lauseessa ei ole minkäänlaisia polaarisuusaineiksia, korostuu kontekstin merkitys sen tulkinnessa (ISK, 1601–1602.)

Disjunkttiivinen vaihtoehtokysymys

Disjunkttiivinen vaihtoehtokysymys muodostuu kahdesta tai useammasta rinnastuskonjunktion *vai* ~ *vaiko* yhdistämästä yksinkertaisesta vaihtoehtokysymyksestä (*Menenkö minä vai menetkö sinä?*). Tavallista on myös se, että *vai* yhdistää vain lauseen osia (*Menenkö minä vai[ko] sinä*). Rinnastettaessa *vai*-sanalla irrallisia lausekkeita, voi *kO*-liite myös puuttua. Tällaista käyttöä esiintyy esimerkiksi otsikoissa ja tarkistuskysymyksissä. (ISK, 1605.)

Disjunkttiivisella vaihtoehtokysymyksellä kuulijalle tarjotaan kaksi vaihtoehtoista propositiota, 'p vai ei-p'. Kuulijan tehtävä on vastauksessaan valita tai identifioida jompikumpi niistä omakseen. Minimivastukseksi esitetään disjunktion toinen osa. (Hakulinen–Karlsson 1988, 281.)

Disjunkttiiviset *vai*-alkuiset rakenteet voivat vaikuttaa monin tavoin niitä edeltävien lauseiden merkityksiin. Jos *vai*-alkuinen interrogatiivilause liittyy deklaratiiivilauseeseen, voi se kyseenalaistaa deklaratiiivilauseen sisällön tai sen ennako-oletukset. Tällaisella interrogatiivilauseella voidaan ilmasta oletusten muutosta

tai epäröintiä oikean tiedon tai sananvalinnan suhteen (*sullakaan ei oo niiden puhelinnumero, vai onks sul.*). Sitä käytetään myös epäilyjen esittämisen retorisena keinona (*täällä asuu onnellinen perhe – vai asuuko*). Toisaalta kysymysmuotoinen *vai*-lausuma voi myös tukea seuraamaansa kantaa, kun siinä kysytään kuulijan mielipidettä. Tällaiseen käyttöön vakiintuneita sanotulle vahvistusta hakevia liitekysymyksiä ovat esimerkiksi ilmaukset *vai mitä ~ vai kuinka*. (ISK, 1605.)

Myös hakukysymyksen jäljessä oleva *vai*-konjunktioilla alkava vaihtoehtokysymys voi kyseenalaistaa edeltävän kysymyksen sisältöä kuten deklaratiiivilauseenkin jäljessä (*Mitä pitäisi tehdä, vai onko mitään tehtävissä?*). Tällaisella *vai*-alkuisella lisäyksellä on mahdollista kysyä hakukysymyksen ennakko-oletusta tai jotakin muuta, mihin edellä sanottu perustuu. (ISK, 1606.)

Yksinäisen *vai*-sanon lisäys tekee vaihtoehtokysymyksestä merkitykseltään avoimemman. Vastaus ei ole tällöin voimakkaasti rajattu. *Vai*-lisäys tuo ilmaukseen implikaation 'vai miten asiat oikeastaan ovat'. Tällainen käyttö on yleinen esimerkiksi kaupankäyntitilanteessa (*Otatko Smartin rislaa vai?*). (ISK, 1606.)

2.2.1.3. *Vai*- ja *entä(s)*-kysymys

Vai-kysymys

Väitelauseeseen tai yksittäiseen lausekkeeseen tai sanaan liittyessään toimii *vai*-sana kysyvänä lausumapartikkelina (ISK, 1606). *Vai* on usein puolittain kysyvien, oudostelevasti toteavien, ihmettelyä tai hämmästyystä ilmaisevien vastausten aloittimena, verraten väljissä rajoissa sävytettävissä olevana lauseenmäärittäenä (Penttilä 1963, 555). Näin muodostuneet rakenteet ovat tulkittavissa vaihtoehtokysymyksen tavoin. Tyypillisesti *vai*-loppuinen lausuma esiintyy tarkistuskysymyksissä. Tällöin *vai* liitetään edeltävässä lausumassa esiintyneeseen lausekkeeseen tai sanaan, jota halutaan tarkastaa (*Minä tulen huomenna Helsinkiin. – Tuut vai?*). (ISK, 1606.)

Vai-loppuista kysymystyyppiä voidaan käyttää myös puheenaiheen nostamiseksi päiviteltäväksi tai hämmästeltyväksi. Merkitystä voidaan korostaa nostamalla vuoron alkuun uutisarvoa korostava dialogipartikkeli *ai* (*Auto oli pihalla. – Ai oli vai?*).

Pidemmällä *vai*-loppuisella lausumalla voidaan tarjota vahvistettavaksi edellisestä puheenvuorosta noussutta päätelmää (*Tutkintorakenne muuttuu taas. – Niin että olisi pitänyt saada gradu jo valmiiksi vai?*). (ISK 1606–1607.)

Lausuman alussa esiintyvä *vai*-partikkeli ilmaisee pikemminkin tiedon vastaanottamista kuin kysymystä. Tätä osoittaa sekin, että kirjoitetussa tekstissä *vai*-alkuisissa lauseissa käytetään harvoin kysymysmerkkiä. Tällaisella lauseella on usein epäilevä tai haastava sävy (*Olen minäkin käynyt luostarissa. – Vai olet.*). (ISK, 1607.)

Entäs(s)-kysymys

Entä(s) ~ entäpä(s) on merkitykseltään lisäävä lausepartikkeli. Se liittyy kysymyksen listan osaksi. Tällainen kysymys ilmaisee olevan kyse käsiteltävän sarjan yhdestä elementistä. (ISK, 1607.) *Entä*-partikkeli suhteuttaa siis aloittamaansa lausetta (kysymystä tai huudahdusta) aikaisemmin esitettyyn tai jäljempänä esitettävään (*Lähden kesälomalle. – Entäs sinä?*) (Penttilä 1963, 549).

Entä-partikkelilla voidaan kysymykseksi merkitä myös sellainen lausuma, jossa ei ole *kO*-liitettä eikä interrogatiivipronominia (*No entäs tämä?*). Usein *entä*-partikkelia käytetään tällaisissa tapauksissa osana *entä sitten* -partikkeliketjua. Edeltävänkään lauseen ei ole välttämätöntä olla interrogatiivinen, jotta *entä*-lausuma voisi jatkaa sen sisältämää aihetta. Deklaratiivilauseisiin liittyessään *entä* muodostaa konjunktoiden kanssa partikkeliketjuja *entä (sitten) jos ~ kun* (*Työmatkat on pitkät. – Ja entä sitten kun on syksyn pimeät*). (ISK, 1607.)

2.2.1.4. Alisteinen kysymyslause

Oman syntaktisen ilmiönsä muodostavat epäsuorat kysymykset eli alisteiset kysymyslauseet². Ne toimivat toisen lauseen osana, upotettuna tiettyjen verbien subjektiksi tai objektiksi. Alisteisten kysymyslauseiden puhefunktioita on mahdotonta tulkita ottamatta huomioon sen verbin merkitystä, jonka komplementtina ne ovat. Näin

² Hakulinen ja Karlsson (1988) käyttävät termiä epäsuora kysymys(lause). Käytän kuitenkin tässä tutkielmassa säännönmukaisesti termiä alisteinen kysymyslause, koska se on mielestäni kuvaavampi ko. rakenteen kohdalla eikä aiheuta sekaannuksia epäsuoriin puheakteihin.

ollen se kielellinen kokonaisuus, jonka osana alisteinen kysymyslause on, voidaan joskus tulkita ohjeeksi siitä, mistä puuttuva tieto on mahdollista täydentää. Rakenteeltaan alisteiset kysymyslauseet voivat olla sekä vaihtoehto- että hakukysymyksiä. (Hakulinen–Karlsson 1988, 284.)

Alisteisilla kysymyslauseilla on jokseenkin sama jakauma kuin deklarativimuotoisilla *että*-lauseilla. Etenkin puhutussa kielessä ne alkavatkin usein *että*-sanalla (*Ihmettelin, että mikä auto tuossa pihalla oli.*). Nämä alisteisten lauseiden tyypit toimivat kuitenkin jossain määrin eri sanojen täydennyksinä. (ISK, 1608.)

Raja alisteisen kysymyslauseen ja indikatiivisen *että*-lauseen välillä voi olla epäselvä silloin, kun kysymyslause alkaa sanoilla *kuinka* tai *miten* (*Tarkastajaa hämmästytti, miten ~ että tilejä oli hoidettu niin ylimalkaisesti.*). Myös ero alisteisten kysymyslauseiden ja vapaiden (tai itsenäisten) korrelaattottomien relatiivilauseiden välillä on vähäinen. Nämä voidaan oikeastaan erottaa toisistaan vain hallitsevan verbin merkityksen tai puhekontekstin perusteella. (Hakulinen–Karlsson 1988, 285; Vilkuna 1996, 98.)

Alisteiset kysymyslauseet eivät rakenteeltaan eroa paljontaan itsenäisistä kysymyslauseista. Alisteisen vaihtoehtokysymyksen voivat kuitenkin aloittaa *jos(ko)*-konjunktio tai hallitsevalta lauseelta kielteisyyttä edellyttävä *etteikö*-partikkelisulauma, joilla ei ole vastinetta itsenäisissä kysymyksissä. Itsenäisenä *etteikö*-alkuista lausetta käytetään vain retorisisissa kysymyksissä (*Ei sen puoleen, etteikö minulla olisi ollut omia näkemyksiä.*). (ISK, 1608.)

Myös pelkkä kysymyssana voi muodostaa alisteisen kysymyksen. Ominaista tällöin on se, että kysymyspronomini täyttää edellä olevan rinnasteisen yhdyslauseen alkuosassa tai edellisessä virkkeessä olevan indefiniittisen tai spesifioimattoman elementin paikan (*Viittausten tarkoitus lienee ohjata kuuntelijaa. En vain oikein ymmärtänyt, mihin.*). Rakenne implikoi kysyjän tietävän puheena olevasta aiheesta jotakin, mutta ei riittävästi. Kysymyssana kertoo, missä suhteessa edeltävää tietoa olisi täydennettävä. (ISK, 1608.)

Alisteisen kysymyslauseen sisältävän yhdyslauseen funktio tulkitaan ensisijaisesti päälauseen mukaan. Näin ollen alisteisen kysymyslauseen sisältävä deklarativilause ei

useimmiten ole merkitykseltään kysyvä. Tietyin ehdoin tällainenkin lause voidaan tulkita vastausta edellyttäväksi. Itsenäistä kysymystä vastaava on sellainen *kysyä-* tai *kertoa-*verbin täydennyksenä oleva alisteinen interrogatiivilause, jonka hallitsevassa kysymys- tai käskylauseessa on puheaktipersoona (*Kerro heti, missä olet ollut!*). Sama voi koskea myös deklaraatiivilausetta (*Kysyisin, että onko tuo auto teidän.*). Muissa persoonissa vastaavanlainen lause on referointia. (ISK, 1608; Hakulinen–Karlsson 1988, 285.)

Alisteisen kysymyksen sisältäviä muodoltaan deklaraatiivisia lauseita käytetään kysymiseen luonteenomaisesti kahdessa kontekstissa: muodollisissa keskustelu- tai haastattelutilanteissa ja erilaisissa neuvojen tai ohjeiden tiedusteluissa. Hallitsevan lauseen moduksena käytetään joko preesensissä tai perfektissä olevaa konditionaalia (*Olisin vielä kysynyt, että mistä päädyit tällaisiin ajatuksiin.*). Kiteytynyt ilmaisutapa on myös indikatiivin imperfektimuotoinen *ajattelin ~ meinasin kysyä.* (ISK, 1609.)

Objektina oleva alisteinen kysymyslause esittää sisällöltään joiltakin osin avoimen tai ratkaisemattoman proposition. Tämän ratkaisemattoman asian käsittelyä ilmaisee hallitseva lause, jonka täydennyksenä alisteinen kysymyslause on. Hallitsevassa lauseessa käytetään ennen kaikkea mentaalisia ja loogisia asiayhteyksiä ilmaisevia sekä kysymistä ja tiedon välittämistä tarkoittavia verbejä eli kysymistä referoivia kommunikaatioverbejä. Alisteinen kysymyslause on pragmaattisista syistä usein todennäköisempi kielteisen kuin myönteisen tiedon välittämistä ilmaisevan verbin kanssa (vrt. *Hän ei sanonut, tapahtuiko niin. – *Hän sanoi, tapahtuiko niin.*) (ISK, 466.)

2.2.2. Kysymyslauseiden puhefunktiot

Kysymyslauseen peruspuhefunktio on luonnollisesti kysymyksen esittäminen (Hakulinen–Karlsson 1988, 285). Informaatiohakuista peruskysymystä voidaan pitää funktioltaan ensisijaisena kysymyksenä, vaikka se tietenkin hakuisuutensa puolesta on laajassa merkityksessä tahtomus. Määritelmä on kuitenkin tarkoituksenmukainen, sillä tähän peruskysymykseen nähden muut käytöt voidaan määritellä toissijaisiksi. Toissijaisilla kysymyksillä on teksteissä sekä temaattisia että affektiivisia merkityksiä. (Yli-Vakkuri 1986, 221.)

Puhuja voi esittää kysymyksensä kulloiseenkin puhetilanteeseen sopivassa tarkoituksessa. Hakulisen ja Karlssonin mukaan lausuman illokutiivisen sävyn eli puhujan tarkoitusperien mukaan voidaan erottaa viisi kysymyslauseiden ryhmää: aidot kysymykset, tarkistuskysymykset, retoriset kysymykset, hämmästytykysymykset sekä kehotukset ja pyynnöt. Aidot ja tarkistuskysymykset ovat funktioltaan selviä kysymyksiä, muut ryhmät edustavat kysymyslauseiden toissijaista käyttöä. Mainittu jako ei ole tyhjentävä. (Hakulinen–Karlsson 1988, 285.)

Toissijaisten kysymysten yleinen piirre on se, että ne usein sisältävät jonkin sellaisen rakenteellisen elementin, joka konventionaalisesti implikoi, että kysymystä ei ole tarkoitettu vastattavaksi. Jos toissijaisesta kysymyksestä tällainen merkki puuttuu, puhujan tarkoitus tulkitaan ennemminkin yleisten keskustelun periaatteiden mukaan kuin itse lausuman rakenteellisten seikkojen perusteella. Kun puhetilanteessa esimerkiksi aidon kysymyksen esittämisessä ei tunnu olevan mitään mieltä, kuulijan on pakko etsiä kysymykselle toissijainen tulkinta. (Hakulinen–Karlsson 1988, 288.)

2.2.2.1. Aito kysymys ja tarkistuskysymys

Esittämällä aidon kysymyksen puhuja toivoo saavansa informaatiota vaihtoehtokysymyksellä jonkin proposition todenperäisyydestä (pitääkö jokin asiointila paikkansa vai ei) ja hakukysymyksellä jonkin variaabelin tarkoitteesta. Filosofisen semantiikan suuntausten mukaan kysymykset voitaisiin tulkita käskyiksi upottamalla ne esimerkiksi *kerro minulle* -rakenteeseen. Hakulinen ja Karlsson pitävät kysymyslauseetta kuitenkin itsenäisenä tyyppinä. (Hakulinen–Karlsson 1988, 286.)

Tarkistuskysymyksessä (kirjallisuudessa käytetty myös termiä didaktinen kysymys) puhujan intentio on päinvastainen kuin aidossa kysymyksessä. Hän ei itse ole niinkään tietämätön kysymästään asiasta, vaan haluaa selvittää, tietääkö vastaaja ”oikean” vastauksen esitettyyn kysymykseen. Tarkistuskysymyksen onnistuneisuusehdon mukaan vastaajan olisi siis kyettävä täydentämään kysymyksen propositiota kysyjän sopimaksi katsomalla tavalla. (Hakulinen–Karlsson 1988, 286.)

2.2.2.2. Retorinen kysymys

Retoriset kysymykset ovat muodoltaan interrogatiivilauseita, mutta puhefunktioltaan ne eivät ole kysymyksiä. Puhuja ei odota vastausta, vaan haluaa esittää mielipiteensä jostakin asiasta kysymysmuotoisena. Kuulija voi toki halutessaan (tai erehtyessään puhujan intentiosta) tulkita retorisen kysymyksen aidoksi. Tällöin vastaus on seikkaperäisempi kuin aidoksi tarkoitettuun kysymykseen. (Hakulinen–Karlsson 1988, 286.)

Retoriseen kysymykseen odotetaan vastauksen asemesta jonkinlaista samanmielisyyden osoitusta. Sillä esitetään jokin keskustelijoiden oletettavasti jakama käsitys. Retorisen kysymyksen voidaan ajatella olevan väite, johon puhuja sitoutuu. Tämä väite sisältää tavallaan sekä kysymyksen että siihen tarkoitettun vastauksen. (ISK, 1609.)

Retorinen kysymys on puhefunktioltaan toissijainen toteamus. Prototyypinen toteava väitelause ilmaisee propositionsa kirjaimellisesti. Erotukseksi tästä retorinen kysymys usein implikoi tämän väitteensä. Esimerkiksi retoriseksi kysymykseksi tulkittuna lause *Onko sinun pakko huutaa koko ajan?* implikoi sitä, että puhujan mielestä kuulijan ei ole pakko huutaa. Retorinen kysymys voi myös ilmentää puhujan asenteita: ihmetystä, hämäännystä, suuttumusta, paheksuntaa jne. Raja retoristen kysymysten (eli toissijaisten toteamusten), kehotusten ja huudahdusten välillä on epäselvä. (Hakulinen–Karlsson 1988, 286.)

Keskustelussa retorinen kysymys esiintyy usein monologivuoron osana, koska siihen ei yleensä odoteta vastausta. Kysymyksen tulkintaa retoriseksi kuvaa myös se, että sitä seuraa samanmielisyyden ilmaus. Retorisen kysymyksen ollessa vastauksen paikalla toimii se pikemmin arviona tai kannanottona kuin edellyttämässä vastaamista. (ISK, 1610.)

2.2.2.3. Hämmästelykysymys

Hämmästelykysymys ei puhefunktioltaan ole kovin selvärajainen. Normaalitapauksessa puhuja on jo saanut tietoonsa oikean asiointilan, mutta ei tahdo ottaa sitä uskoakseen. Hämmästelykysymys esitetään lähinnä huomion kohdistamiseksi käsillä olevaan asiaan

tai vakuuttelevien vastausten saamiseksi. Hämmästyksen ja huudahduksen välinen ero on vähäinen. (Hakulinen–Karlsson 1988, 287.)

Hämmästyksilyksillä osoitetaan myös puhujan asennetta käsiteltävään aiheeseen. Näin ollen ne ovat luonteeltaan affektiivisiä ilmauksia. Affektiivisuuden tason kasvaessa voidaan puhua päivittelystä ja sadattelusta. Hämmästyksen funktiossa voidaan käyttää esimerkiksi sellaisen modaaliverbin tai verbin moduksen sisältäviä *miten-* tai *mikä-*lauseita, johon voi liittyä partikkeli *-kin/-kAAn* (*Miten täällä voikin olla näin kuuma?*). Tällaisissa kysymyksissä ikään kuin kyseenalaistetaan puheena olevan asiointilan tai ominaisuuden mahdollisuus. Myös voimasanan sisältävä hakukysymys voi ilmaista hämmästyä. Vaihtoehtokysymykset ovat hakukysymyksiä harvinaisempia affektiivisessä käytössä. (ISK, 1614, 1617–1618.)

2.2.2.4. Kehotus ja pyyntö

Interrogatiivi- eli kysymyslause, jonka verbi on indikatiivin preesensin 2. persoonassa tai passiivimuodossa, on vakiintunut käytettäväksi kehotuksen tai pyynnön puhefunktiossa. Tällaisista toissijaisesti direktiivisistä (toimintaan kehottavista) kysymyslauseista puuttuu tavallisesti ilmisubjekti toisin kuin aidoista kysymyksistä. Puhutussa kielessä tämä ero ei ole ehdoton (*Mennäänkö jo sisälle?* vrt. *Mennäänkö me jo sisälle?*). Pyyntöksi tulkitaan myös sellainen kysymyslause, jossa on *saada-*verbin yksikön 1. persoonan muoto (*Saanko pyytää hetken hiljaisuutta?*) tai modaaliselle *saada-*verbille yleinen nollapersoonaa. (ISK, 1571–1572.) Direktiivisesti voidaan toki käyttää muunkinlaisia kysymyslauseita kuin edellä esitettyjä pyynnön ja kehotuksen funktioon vakiintuneita rakenteita. Tällöin niiden direktiivinen tulkinta edellyttää laajempaa kontekstiin suhteuttamista. (Hakulinen–Karlsson 1988, 287.)

Tiettyjen onnistuneisuusehtojen on pidettävä paikkansa, jotta kysymyslauseita voidaan käyttää käskyn puhefunktiossa. Tärkein ehto on se, että puhuteltava on näköyhteydessä puhujaan.³ (Hakulinen–Karlsson 1988, 287.) Myös käynnissä olevan toiminnan tyyppi ja lausuman leksikaalinen sisältö vahvistavat kysymyslausemuotoisen ilmauksen direktiivistä tulkintaa (ISK, 1571).

³ Tämä ehto on tiettyssä mielessä kyseenalainen. Mikä estää kysymyslauseen direktiivisen käytön esimerkiksi puhelimitse?

Puhetilanteessa toissijaisiksi käskyiksi tarkoitettut interrogatiivilauseet olisivat usein epäonnistuneita aidoiksi kysymyksiksi tulkittuina. Kuulija joutuukin etsimään kysymykselle toissijaisen tulkinnan pyrkiessään pitämään kiinni keskustelun yhteistyön periaatteista. (Hakulinen–Karlsson 1988, 287.) Direktiivisyyden tulkinnanvaraisuus ja kuulijan tietoinen valinnan mahdollisuus siitä lisääntyy esimerkiksi puhujan ryhtyessä soveltamaan erilaisia kohteliaisuusstrategioita (*Ei sulla yhtä rökkiä olis?*).

Kysymyslauseiden toissijainen käyttö kohteliaina kehotuksina on suomen kielen kohteliaisuuskoodin tyypillisimpiä ilmenemismuotoja (Yli-Vakkuri 1986, 226). Interrogatiivisen direktiivin mahdollinen tulkinta kohteliaaksi johtuu sen kysyvistä merkityksestä. Verbialkuiseen vaihtoehtokysymykseen voi vastata joko kieltävästi tai myöntävästi. Näin ollen kuulijalle jää valinnanmahdollisuus. (ISK, 1572.) Kohteliaisuusstrategioiden mukaan siis sekä kysyjän että vastaajan kasvoihin kohdistuva uhka vähenee (ks. luku 1.4.2). Kohteliaisuutta voidaan entisestään lisätä käyttämällä konditionaalia ja kieltokysymystä (Yli-Vakkuri 1986, 226). Käytettäessä kielteistä kysymyslauseetta ehdotuksen tai kehotuksen funktiossa liittyy kysymyspartikkeliin asiointilan tuttuutta ilmaiseva merkitsevä liitepartikkeli *-hAn* (ISK, 1572).

Eräissä tilanteissa pyynnöstä kieltäytyminen ei ole mahdollista. Tällöin kohteliaisuutta voidaan ilmaista implikoimalla interrogatiivisessa lausumassa, että kuulijan vaivannäkö huomioidaan (lääkärin lausuma: *Pidättekö päätä käännettynä oikealle?*). Jos pyyntö ei vaadi kuulijalta samanlaista ponnistusta, voidaan se esittää imperatiivimuotoisena (*Sanokaa ”aa”*). (ISK, 1572.)

Kysymysten toissijainen käyttö käskyn tehtävässä voi toisinaan olla äärimmäisen tulkinnanvaraista. Tämä voi johtua osaltaan siitä, että myös kysymys voidaan filosofisesti ymmärtää käskyksi antaa vastaus. Eräissä tapauksissa kysymyslause voidaan tulkita samanaikaisesti toissijaiseksi käskyksi tai toissijaiseksi kysymykseksi (*Onk sul kelloo?*⁴). (Hakulinen–Karlsson 1988, 288.) Ratkaisu on tehtävä sen suhteen, kumpaa illokutiivista sävyä tulkinnassa (konteksti huomioiden) on syytä painottaa.

---

⁴ Tähän kysymykseen on luontevaa vastata aidon kysymyksen tapaan vain siinä tapauksessa, että vastaajalla ei ole kelloa. Vastaus **On*. tulkittaisiin lähinnä ivalliseksi. Toinen kysymys on se, tulkitaanko tällaiset ilmaukset toissijaisiksi käskyiksi (ajan kertominen voi edellyttää vastaajalta jo jonkin verran toimenpiteitä: esimerkiksi kännykän esiin kaivamista ym.) vai toissijaisiksi jyrkkyyttä kohteliaisuuden

2.3. Direktiivit

Direktiivi on ohjaileva lausuma, jolla käsketään, kehoitetaan, pyydetään, tai neuvotaan puhuteltavaa toimimaan tai olemaan tietyllä tavalla. Suomen kielessä direktiivin prototyypinen ilmaisutapa on imperatiivi- eli käskylause. Direktiivit kuuluvat puhuteltavaan suuntautuvaan modaalisuuteen. (ISK, 1560.)

Direktiivin prototyypinen ilmaisin imperatiivi lasketaan perinteisessä kieliopissa suomen kielen verbimodusten joukkoon lähinnä siksi, että sen tunnus sijaitsee samassa paikassa kuin konditionaalin ja potentiaalinn tunnuksien. Imperatiivi eroaa kuitenkin tehtävältään ja merkitykseltään muista moduksista. Se ei ensisijaisesti osoita puhujan suhtautumista esittämänsä lauseen sisältöön samalla tavalla kuin muut modukset. Imperatiivin voidaan ajatella olevan käskemisen puhufunktion kieliopillistuma. (Hakulinen–Karlsson 1988, 289.) Penttilän mukaan imperatiivin preesens voi ilmaista käskyä, jonka jyrkkyysaste sanomisen sävystä ja tilanteesta riippuen voi olla erilainen pelkästä kalvenneesta puolitarkeituksettomasta huudahduksesta, toivomuksesta tai kehotuksesta tiukkaan komentoon asti. Muodollinen (toissijainen) käsky tai kehotus voi myös sisältää sallimisen ja myönnön (*Olkoon menneeksi!*). (Penttilä 1963, 480.)

Käskeminen kohdistuu tavallisesti puhetilanteessa läsnä olevaan tai kuviteltuun puhuteltavaan (Hakulinen–Karlsson 1988, 289). Käskyä esitettäessä on oletuksena se, että puhuteltava ei ilman sitä toteuttaisi puhujan haluamaa toimintoa. Siksi puhuja pyrkii johdattamaan puhuteltavaa kohti haluttua päämäärää. Käskemisen onnistumisehtoihin kuuluu keskeisesti puhetilanteessa läsnä oleva kuulija, joka suorittaa tulevaisuudessa häneltä vaaditun teon. (Muikku-Werner 1993, 115.) Asiasisällöstä (käskyn toteuttamisen vaikutus vallitsevaan asiintilaan) tulee tosi vain kuulijan toteuttaessa käskyn (Lyons 1977, 823–824).

Direktiiveille on keskustelun näkökulmasta ominaista se, että ne ovat yleensä kahden puhujan perättäisten vuorojen muodostaman vierusparin etujäseniä. Toisin sanoen ne siis vaativat puhekumppanilta joko kielellistä tai ei-kielellistä reaktiota: suostumista,

---

vuoksi vältteleviksi kysymyksiksi (merkityksessä 'Mitä kello on?'). Lopullista oikeaa vastausta tähän tuskin on olemassa.

kieltäytymistä, pyynnön tai kiellon noudattamista. Erilaisissa neuvottelutilanteissa käskylauseet voivat toisaalta olla myös vierusparin jälkijäseninä. Tällöin ne toimivat rohkaisevana vastauksena luvan pyytämiseen tai lupautumisen tai ehdotuksen vastaanoton ilmauksena. Varsinkin permissiiviset eli lupadirektiivit ovat usein keskustelun rakenteessa tällaisessa asemassa (*Mennäänkö huomenna kouluun? – Mennään vaan.*). (ISK, 1144, 1560, 1568.)

2.3.1. Direktiivien rakenteellinen jaottelu

Direktiivit ovat hyvä esimerkki sellaisesta puhefunktiosta, jota vastaa suuri joukko valinnaisia morfosyntaktisia ja leksikaalisia keinoja. Muita kuin imperatiivimuotoisia direktiivejä (esimerkiksi kysymys- tai väitelauseen muotoiset) on tutkimuskirjallisuudessa nimitetty toissijaisiksi ja epäsuoriksi käskyiksi (mm. Matihaldi 1979; Yli-Vakkuri 1986). (ISK, 1561–1562.)

Iso suomen kielioppi lähtee siitä, että imperatiivimuotoisen verbin sisältämä direktiivi edustaa tunnusmerkitöntä tapaa ilmaista ohjailua. Imperatiivi ei ole merkitykseltään yhtä kapea-alaisesti erikoistunut kuin muut direktiiviset ilmaukset. Tämän vuoksi se on sopivin direktiivin ilmaisin myös muissa kuin välittömissä inhimillisissä vuorovaikutustilanteissa. Sen käyttö esimerkiksi erilaisissa ohjeissa on yleistä. (ISK, 1562.)

Prototyypin modukseltaan imperatiivimuotoisen verbin sisältämän imperatiivilauseen lisäksi direktiivisyyden ilmaisemiseen on myös muita konventionaalistuneita keinoja. Konditionaalinen preesensmuotoisella verbillä alkavia väitelauseita käytetään vetoamuksina ja pyyntöinä. Tietynlainen interrogatiivilause on vakiintunut kehotuksen ja pyynnön funktioon, ja indikatiivinen deklaraatiivilause toimii tietyissä tilanteissa ohjeena tai neuvona. Lisäksi direktiivisyyttä voidaan ilmaista jussivilla, erilaisilla deonttisen modaalisuuden ja finiittiverbittömyyden rakenteilla. (ISK, 1562–1583.) Tilannekontekstissa funktioltaan direktiivisiksi voidaan luonnollisesti tulkita myös muunlaisia ei-konventionaalistuneita lausumia.

2.3.1.1. Imperatiivi- eli käskylause

Modukseltaan imperatiivimuotoisen verbin sisältämää lausetta nimitetään imperatiivi- tai käskylauseeksi. Imperatiivilause on prototyyppinen käskyn (direktiivisyyden) muodostamisen tapa. Tällainen ilmaus tulkitaan käskyksi, kehotukseksi tai ohjeeksi lausuman leksikaalisen sisällön, puhetilanteen ja siinä meneillään olevan toiminnan pohjalta. Imperatiivilause on kontekstista ja sisällöstä riippuen mahdollisuus tulkita myös esimerkiksi toivotukseksi tai varoitukseksi (*Voi hyvin! Varokaa hengenvaara!*). (ISK, 1562.)

Perusmallisen imperatiivilauseen verbi esiintyy tietyissä taivutusmuodoissa, jotka ovat yksikön 2. persoonassa (*mene*), monikon 2. persoonassa (*menkää*) ja monikon 1. persoonassa (*menkäämme* tai erityisesti puhekielessä passiivimuotoinen *mennään*). Kieltoverbillä on myös 2. persoonan imperatiivimuodot (*älä, älkää*), jolloin pääverbi on erityisessä kieltomuodossa. (ISK, 1563.)

Imperatiivilauseelle on ominaista subjektikonstituentin puuttuminen. Suomen kielessä voidaan kuitenkin päätteellä osoittaa, onko puhuteltavia yksi vai useampia. Tässä ei kuitenkaan liene kyseessä varsinainen persoonataivutus. Kyseenalaista onkin, onko tarkoituksenmukaista olettaa subjektikonstituentin olemassaoloa edes imperatiivilauseen syvärakenteen kuvauksessa. (Hakulinen–Karlsson 1988, 289. Ks. imperatiivilauseen performatiivianalyysistä mts. 290–291.)

Imperatiivilauseeseen liittyy enemmän rakenteellisia rajoituksia kuin kysymys- tai käskylauseisiin. Imperatiivin 2. persoonassa ei ole tempusvaihtoehtoja; ainoa mahdollinen tempus on tunnusmerkitön preesens. Lisäksi imperatiivin tunnuksen suhde persoonapäätteeseen on erilainen kuin konditionaalissa tai potentiaalissa. Imperatiivi ja persoona muodostavat toisessa persoonassa jakamattoman eli salkkumorfin. Muut verbimodukset yhdistyvät normaaliin persoonataivutukseen. (Hakulinen–Karlsson 1988, 289.)

Puhutussa kielessä monikon 1. persoonan käskyn ilmaisemiseen käytetään ensisijaisesti morfologisesti passiivimuotoista lausetta (*Lähdetään kotiin*). Ero monikon 1. persoonan indikatiivin merkityksessä käytettyyn passiivimuotoon (*Me mennään jo sisälle*) on se, että direktiivisessä käytössä lauseesta yleensä puuttuu 1. persoonan pronomini ja

esiintyessään se on verbin jäljessä. Lisäksi direktiiveissä voidaan passiivimuodon yhteydessä käyttää monikon 1. persoonan possessiivisuffiksia osoittamaan, että kehotuksen alaisena on juuri monikon 1. persoona (*Autetaan itseämme*). Tämä ei varsinaisen passiivin kanssa ole mahdollista. (ISK, 1566, 1567.)

Varsinainen morfologinen imperatiivimuoto (*lähtekäämme*) on erittäin harvinainen, joskin mahdollinen tietyissä tilanteissa ja tyyllilajeissa. Tätä arkaistista muotoa esiintyy lähinnä uskonnollisessa tai muuten juhlavassa kontekstissa sekä mm. tieteellisessä argumentoinnissa. (ISK, 1567.)

Imperatiivin tehtävässä oleva passiivi voi joskus olla myös imperfektimuotoinen (*Nyt mentiin*). Tällaisten lauseiden prototyyppimuotoon kuuluu pragmaattinen tahtomusadverbi *nyt*. Yli-Vakkurin mukaan imperatiiviset passiivin imperfektit olivat 1980-luvulla käytössä esimerkiksi mainoskielessä. (Yli-Vakkuri 1986, 168, 170.) Imperfektin käyttö implikoi toiminnan nopeaa alkamista. Keskeinen on toiminnan alkamishetki, joka onkin oitis ohitse. Näin voidaan selittää imperfektimuodon käyttö, vaikka puhehetkellä verbin kuvaama tekeminen ei ole edes välttämättä vielä alkanutkaan. (ISK, 1460.)

Imperatiivimuotoisen verbin yhteydessä voi toisinaan esiintyä puhutteluilmaus. Puhutteluilmauksella tarkoitetaan lauseketta, joka ilmaisee sen, kenelle lausuma on kohdistettu ja keneltä siihen odotetaan reagointia. Puhutteluilmaus voi olla 2. persoonan pronomini tai jokin muu ihmistarkoitteinen nominilauseke (*Sano sinä mitä mieltä olet. Sanokaas muut miltä teistä tuntuu*). Puhutteluilmausta käytetään erottelemaan puhetilanteessa vastaanottajia toisistaan, jos esimerkiksi direktiiviä lausuttaessa joukosta on poimittava yksi. Puhuttelun käyttäminen on tavallista valmennus- ja harjoitustilanteissa ja monenkeskisessä keskustelussa. Tietyn vastaanottajan poimiva puhutteluilmaus voi sijaita lausuman alussa, finiittiverbin jäljessä tai lausuman lopussakin. (ISK, 1564.)

Imperatiivilause on suomen kielessä tyypillisesti verbialkuinen (Hakulinen–Karlsson 1988, 289). Etenkin kirjoitetuissa ohjeissa ennen verbiä voi esiintyä puiteadverbiaali, joka määrittää ohjetta koskevan tilanteen (*Vaaran uhatessa käännä katkaisijaa*). Erityistapauksissa, kuten formulaksi kiteytyneissä komennoissa, voi lauseen alussa olla

myös verbin täydennyksiä (*Olalle vie!*). Mahdotonta ei ole myöskään verbin määritteen sijoittuminen lausuman alkuun (*Rohkeasti lyökää se pallo lattiaan.*). (ISK, 1565.)

Imperatiivilauseen predikaattina on käskettävän toteutettavissa olevaa tahdonalaista toimintaa ilmaiseva verbi tai kopulan ja predikatiivin muodostama ilmaus (ISK, 1563). Tekemisen laadultaan statiivinen (tilassa ei tapahdu muutosta) peruslausetyyppi ei voi saada imperatiivia. Imperatiivimuodon ja käskemisen sävyn ulkopuolelle jäävät siis luonnehtivat, eksistentiaaliset, sää- ja kvanttorilauseet sekä kokijarakenteet. Imperatiivilauseetta ei voi upottaa väite- ja kysymyslauseen tavoin. Käskemisen sävy voi liittyä siis vain hallitsevan lauseen verbiin, näin ollen se on niin sanottu päälauseilmiö. (Hakulinen–Karlsson 1988, 289.)

Kieltoverbin imperatiivi tulee kysymykseen eräissä tilanilmauksissa, joita myöntömuotoisina ei yleensä kehotuksissa käytetä (*Älä sure.* vrt. **Sure.*). Tietyissä psyykkisen tilan kuvauksissa nämä voivat kuitenkin esiintyä myös myöntömuotoisina (*Sure surevien kanssa.*). Kommenttiadverbiaalit eivät käy imperatiivilauseeseen (**Maksa valitettavasti ~ mielestäni laskusi*). Lisäksi on syytä huomioda, että nesessiiviverbeistä ei käytetä imperatiivimuotoa, sillä nämä verbit sisältävät itsessään direktiivisen velvoitteen merkityksen (**Täydy tulla mukaan* vrt. *Sinun täytyy tulla mukaan*). (ISK, 1563.)

Imperatiivilause voi esiintyä ilman direktiivistä merkitystä eräiden rinnasteisten yhdyslauseiden alkuosana. Jos myös jälkilause on imperatiivinen, on ilmaus lähellä konditionaalista *jos–niin*-konstruktiota (*Laita lapsi asialle, mene itse perässä.*). Jälkilauseen verbi voi olla myös indikatiivissa, jolloin koko yhdyslauseen funktiona on ohje (*Älä tee huorin, murskaat elämäsi.*). Yhdyslause on tällöin merkitykseltään disjunkttiivinen imperatiivilauseen ollessa kielteinen, kun taas myönteinen ensimmäinen lause implikoi päinvastaista. (ISK, 1569.)

Imperatiivilauseetta seuraava seurausta painottava indikatiivimuotoinen jälkilause perustelee tai motivoi direktiiviä. Usein tällaisen lauseen edessä voi olla partikkeli *niin* tai *ja* (*Palkatkaa minut, niin saatte ahkeran työntekijän.*). (ISK, 1569.)

Yksikön 2. persoonan imperatiivin sisältävä käskylause voidaan tulkita myös vaikeaa tai mahdotonta toimintaa kommentoivaksi ironiseksi väitteeksi. Nämä lauseet ovat usein

idiomaattisia. Niissä voi esiintyä liitepartikkeli *-pA* tai sana(pari) *siinä ~ siitä sitten* (*Ota siitä sitten selvä.*). (ISK, 1569.)

2.3.1.2. Muut verbialkuiset direktiivit

Konditionaalimuotoinen väitelause

Konditionaalin preesensmuodolla alkavia väitelauseita käytetään vetoamuksina, pyyntöinä, kutsuina ja etenkin muodollisissa tilanteissa ehdotuksina ja kehotuksina. Selvimmin direktiivisessä funktiossa ovat 2. persoonan muodon sisältävät lausumat (*Menisit nyt.*). Pyyntöinä käytetään myös kieltomuotoisia konditionaaleja (*Ette ottais mua mukaan.*). (ISK, 1570.)

Verbialkuisen konditionaalilauseen lisäksi ehdotusdirektiivi voidaan muodostaa myös siten, että konditionaalimuodon edellä on partikkeli *jos(pa)*. Verrattuna verbialkuiseen lausumaan *jos*-lauseet ovat vähemmän velvoittavia tai vaihtoehtoja torjuvia. *Jos*-lauseen verbi voi olla myös monikon 1. persoonassa tai passiivissa (*Jos sovittaisiin niin, että pyritään olemaan puolessa tunnissa valmiita.*). Rajatapauksia direktiivisyydeltään ovat sellaiset puhujan aikomusta ilmaisevat nollapersoonaiset ja yksikön 1. persoonan verbimuodon sisältävät (*mitä*) *jos* -ehdotuslausumat, jotka eivät nimenomaan suuntaudu vastaanottajaan (*Jos lähtisi ongelle.*). (ISK, 1570.)

Tietyn ehdoin myös yksikön 1. persoonassa olevat konditionaalimuotoiset lausumat voidaan tulkita direktiivisiksi (*Ottaisin yhden ässäarvan.*). Tulkinta tehdään kontekstin ja erityisesti verbin ilmaiseman toiminnan pohjalta. Konditionaalien käyttö tekee ilmauksesta yksitulkintaisemmin kuulijaan suuntautuvan. (ISK, 1570.)

Konditionaalia käytetään direktiiveissä kohteliaisuuden vuoksi. Direktiivisyys lievenee, koska puhuja ei periaatteessa esitä käskyn tai pyynnön propositiota varmana vaan jättää kuulijalle vaihtoehtoisuuden mahdollisuuden (Hakulinen–Karlsson 1988, 275). Näin voidaan suojella puhetilanteen osallistujien kasvoja. Penttilän (1963, 476) mukaan ”kohtelias sävy perustuu siihen, että kond.[itionaali] asettaa tekemisen ikäänkuin riippuvaksi jostakin ehdosta, joka jätetään lausumatta, ja siten sanonnan varmuus lieventyy”.

Kysymyslause

Interrogatiivi- eli kysymyslauseetta direktiivisessä funktiossa on tässä tutkielmassa osittain käsitelty jo edellä kysymysten puhefunktioltaan toissijaisen käytön yhteydessä (ks. luku 2.2.2.4.). Toiston välttämiseksi keskityn tässä luvussa edellä kuvaamattomaan konditionaalikysymykseen.

Konditionaalimuotoisen verbin sisältävässä interrogatiivilauseessa yhdistyvät konditionaaliin liittyvä pyynnön merkitys ja interrogatiivin vaihtoehdot salliva merkitys. Tällaisia ilmauksia käytetään eritoten pyynnöissä ja kutsuissa (*Antaisitko avaimet minulle.*). Ilmauksissa voi usein esiintyä *voida*-modaaliverbi, jonka yksikön 2. persoonan konditionaalimuodon sisältävä lausuma on kiteytynyt direktiiviseen merkitykseen. Kielteisissä yhteyksissä tämä lausuma voidaan tulkita vetoomukseksi (*Ettekö voisi lähteä.*), se sisältää ikään kuin reaktion kuulijan (tai kuulijoiden) oletettuun vastustukseen. Myös eräät konditionaalin ja konstruktion *olla* + A-infinitiivi sisältävät omistusrakenteet ovat konventionaalistuneet pyynnön ilmaisimiksi (*Olisko sulla paukkua tarjota?*). (ISK 1572, 1573.)

Merkitykseltään astetta velvoittavampia ovat kieltoverbialkuiset konditionaalilauseet, joissa tavanomaisia ovat modaaliverbit *viitsiä* tai *voida* (*Et sinä voisi antaa sille anteeksi?*). Muista verbeistä poiketen kieltoverbin yhteydessä persoonapronomini ei ole välttämätön. Ero väitelauseeseen on epäselvä, sillä puhutussa kielessä kieltoverbi myös usein on väitelauseen alussa. (ISK, 1573.)

Indikatiivinen väitelause

Preesensmuotoisen verbin sisältämää deklaraatiivi- eli väitelausetta käytetään tietyissä tilanteissa ohjeena tai neuvona. Sellaisissa tilanteissa, joissa vastaanottaja on itse hakenut neuvoa tai apua, käytetään vastauksena lauseita, joissa verbi on indikatiivin 2. persoonassa mutta joissa ei ole persoonapronominia (*Ajatte tästä suoraan, sitten käännytte vasemmalle.*). Tällaisia lauseita käytetään myös erilaisissa välitöntä toimintaa edellyttävissä valmennustilanteissa (*Eli ensin otatte haltuun, sitten veto*) sekä sellaisissa

konteksteissa, joissa direktiivin toteutuminen muuten on ongelmatonta (*Syöt välillä ja sitten selität taas.*). Tavallisesti ohjeita tällaisissa tapauksissa esitetään useampia peräkkäin, ja niiden mukaan toimiminen edellyttää ei-kielellistä toimintaa. (ISK, 1574.)

Ohjeena käytettävissä väitelauseissa voi toisinaan olla myös pronominisubjekti. Subjektilla ilmaistaan voimakasta ja kiistatonta direktiiviä. Tällaisen lausuman esittäjällä on puhetilanteessa auktoriteettiasema roolinsa (esim. vanhemman, opettajan, valmentajan jne.) perusteella (*Sinä syöt sen puuron.*). Vielä ehdottomampana käskynä toimii kielteinen indikatiivin preesensissä oleva väitelause. Se esittää puhujan haluaman asiointilan jo ikään kuin paikkansa pitävänä (*Sä et kyllä aja metriäkään tällä autolla.*). (ISK, 1575.)

Myös 3. persoonan subjektin sisältävää väitelausetta voidaan käyttää direktiivisen ohjeen funktiossa. Tällainen lause sopii etenkin sellaisiin tilanteisiin, joissa vastaanottaja on yleensä saanut puhujalta samanlaisia ohjeita jo aiemmin. Urheiluvalmennuksen ohjeissa 3. persoonan käyttö on yleistä (*Pakit avaa ja lähtee toiseen suuntaan ottaan äijiä vastaan.*). Ominaista tämänkaltaisten ohjeiden käytölle on se, että mahdollisia vastaanottajia on useampi kuin yksi. Myös kohteliaisuusfraseissa käytetty 3. persoonan indikatiivin preesens voidaan tulkita luvaksi (*Herrat ovat hyvät ja aloittavat keskustelun.*). (ISK, 1575.)

2.3.1.3. Jussiivi

Muista direktiivisistä lauseista poikkeaa sekä pragmaattisesti että rakenteellisesti subjektillinen imperatiivilause, jonka verbinmuotona on jussiivi (*ottakoon, ottakoot*). Jussiivimuoto eroaa varsinaisista imperatiivimuodoista tunnukseltaan (*-kO*). Muodolla on perussubjekti (*hän ottakoon, kaikki ottakoot*), ja sen taivutusparadigmaan kuuluu 3. persoonan yksikön ja monikon lisäksi myös passiivi (*otettakoon*). Jussiivi on puhutussa kielessä harvinainen. Sen yksikkö- ja monikkomuodot voivat kirjoitetussakin kielessä vaihdella usein keskenään. (ISK, 1576, 1577.)

Jussiivilauseen objektin sijan määräytyminen poikkeaa varsinaisista 2. persoonan imperatiiveista. Se määräytyy samoin kuin subjektillisten väitelauseidenkin, eli totaaliobjekti on yksikössä *n*-päätteinen (*Hän maksakoon laskun vrt. Maksa lasku*).

(ISK, 1576.) Jussiivilauseen ei myöskään tarvitse olla verbialkuinen; subjekti voi luontevasti olla myös lauseen alussa (*Oppilas kohdelkoon oppilastoveriaan rauhallisesti*). Jussiivilauseita eivät koske varsinaisiin imperatiivilauseisiin kohdistuvat lausetyyppirajoitukset, vaan myös esimerkiksi kvanttori- ja eksistentiaalilauseet ovat mahdollisia. (Hakulinen–Karlsson 1988, 290.)

Jussiivilauseet eivät illokutiivisesti ilmaise käskyä. Hakulisen ja Karlssonin mukaan niitä voisi pitää toivomuksen funktion ilmaisimina, optatiiveina. (Hakulinen–Karlsson 1988, 290.) Penttilä (1963, 480) toteaa erityisesti 3. persoonan imperatiivimuotojen sisältävän sallimisen ja myönnön merkityksen. Hänen mukaansa tällaiset muodot ovat siis lähinnä konsessiivisia. Muussa kuin säädöskontekstissa jussiivi ilmaisee myönnytystä, mukautumista johonkin asiointilaan (ISK, 1577).

Säädöskielessä jussiivilla on velvoitetta ilmaiseva merkitys. Tällöin jussiivi ei tavallisesti suuntaa direktiiviä suoraan puhuteltavaan varsinaisten direktiivi-ilmausten tavoin. Direktiivi esitetään velvoitteena, vaatimuksena tai toivomuksena puheenalaiselle, jonka ei ole välttämätöntä olla tilanteessa paikalla. Subjekti ei myöskään aina ole elollistarkoitteinen. Silloin direktiivi kohdistuu koko asiointilaan, jolloin subjektin tarkoite ei ole vaatimuksen toteuttaja (*Olkoon tämä nyt sinun, hän sanoi.*). (ISK, 1577.)

2.3.1.4. Deonttiset ja performatiiviset ilmaukset

Direktiivisyyttä on mahdollista ilmaista deonttista modaalisuutta⁵ merkitsevillä rakenteilla silloin, kun se suuntautuu vastaanottajan (tulevaan) toimintaan. Modaaliverbin sisältävässä lausumassa on imperatiivilauseeseen tai indikatiivimuotoiseen direktiiviin verrattuna jokin arvottava merkitys. Lausuman sisältämä teko kannattaa tai on toivottavaa toteuttaa. Ilmauksen esittäjä voi myös asettaa modaalisella ilmauksella kuulijalle velvoitteen. Tyypillisesti velvoitteen tai luvan lähteenä on puhuja, kun direktiivisyyttä ilmaistaan modaaliverbillä tai verbiliitolla *on tehtävä*. (ISK, 1578.)

---

⁵ Hakulisen ja Karlssonin (1988, 262–264) mukaan deonttisessa modaalisteikossa on merkitykseltään kyseessä jatkumo luvallisesta ja sallitusta velvollisuuteen ja välttämättömyyteen.

Direktiiveissä käytetään nesessiiviverbejä *täytyy, pitää, tulee, (ei) tarvitse, kannattaa* sekä lupadirektiiveissä modaaliverbejä *voida* ja *saada*. Nesessiiviverbeillä on genetiivisubjekti. Genetiivi ilmaisee sitä, jonka edellytetään toimivan verbin osoittamalla tavalla (*Valvojan tulee tarkastaa kokeisiin osallistuvien henkilöllisyys.*). Mahdollista on myös jättää velvoitteen kohde eksplisiittisesti ilmaisematta. Siinä tapauksessa nesessiiviverbejä käytetään nollasubjektillisina ([Lääkäri] *Jonkun verran pitää liikkua.*). Velvoitteen kohdistuminen päätellään tällöin kontekstista. (ISK, 1578.)

Voida- ja *saada-*verbeillä muodostetut toiminnan mahdollisena esittävät modaalilmaukset ovat usein funktioltaan ohjeita tai lupia (*Olkaa hyvä, voitte jatkaa.*). Verbit ovat yleensä indikatiivissa, toisinaan myös konditionaalissa. Näillä verbeillä ilmaistaan sallimista ja luvanvaraisuutta, *saada-*verbillä kielteisenä myös ehdotonta kieltämistä (*Ei saa koskea.*). (ISK, 1578.)

On tehtävä -tyyppisen preesensmuotoisen verbiliiton sisältävä nesessiivirakenne on direktiivisessä käytössä erityisesti sisältäessään monikon 1. persoonan tai yksikön tai monikon 2. persoonan pronominin. Esimerkiksi virallisissa ohjeissa velvoitteen kohde voidaan jättää pois. Tällöin ohje kohdistuu kulloisellekin lukijalle. Poliittisessa retoriikassa velvoitettavan tahon ilmipanemattomuus rakenteessa implikoi kyseessä olevan yleisen vetoimuksen esimerkiksi yhteiskunnallisille toimijoille (*Lakko-oikeudesta on ehdottomasti luovuttava.*). (ISK, 1579.)

Puhujalähtöistä direktiivisyyttä lähinnä muodollisissa tilanteissa voidaan ilmaista leksikaalisesti yksikön 1. persoonassa olevilla puhetoimintoa kuvaavilla performatiiviverbeillä⁶ (*pyydän, vaadin, kutsun*). Performatiiviverbi on indikatiivin preesensin (tavallisesti yksikön) 1. persoonassa, joskus myös passiivissa. Performatiiviverbejä käytetään eräissä institutionaalisten tilanteiden vakiintuneissa sanonnoissa (*Pyydämme teitä kiinnittämään istuinvyönne*) ja vuoropuhelussa painottamassa vaatimuksen tärkeyttä tai ehdottomuutta (*Kun palaamme hotelliin, pyydän ettette kerro ystävillestänne tästä päivästä.*). (ISK, 1580.)

---

⁶ Sekaannuksen välttämiseksi on muistettava, että Austinin alulle panemassa puheaktiteoriassa performatiivi(verbi)lla alun perin viitataan erityisesti sellaisiin insitutionaalistuneissa tilanteissa käytettäviin verbeihin, joiden ajatellaan aiheuttavan puhetilanteessa muutoksia myös kielenulkoiseen todellisuuteen, ts. olevan tekoja sinänsä (Austin 1999, 4–6).

2.3.1.5. Finiittiverbittömät direktiivit

Direktiivisyyden ilmaisemisen keskeiset kieliopillistuneet muodot liittyvät finiittiverbien morfologiaan. Näiden lisäksi on kuitenkin olemassa eräitä finiittiverbittömiä rakenteita, jotka voidaan tietyissä konteksteissa tulkita direktiiveiksi. Ohjeissa pelkkä passiivin VA-partisiippi ilman *olla*-verbiä merkitsee lauseen direktiiviseksi (*Ravistettava ennen käyttöä.*). (ISK, 1583.) Merkitykseltään passiivin VA-partisiippi (perinteisessä kieliopissa passiivin 1. partisiippi) on direktiivinen. Tietyissä konteksteissa se ilmaisee pakollista tai välttämätöntä tekemistä. (Ikola 1992, 64.) Myös MA-infinitiivin illatiivi tuo ilmaukseen kehotuksen merkityksen (*Siitä vaan läksyjä lukemaan.*). Samassa tehtävässä voivat olla myös teonnimien translatiivi- ja illatiivimuodot (*Siitä vaan taas keräys käyntiin.*). (ISK 1584.)

Verbittömissä ohjeissa ja komennoissa direktiiveihin liittyy tavallisesti jokin suuntaisuuden osoitin. Tällaisia voivat olla nominin suuntasija tai suuntaa ilmaiseva adverbi. Useat suunnan ilmaukset ovat käytöltään ja merkitykseltään täysin kiteytyneitä, joten ne tulkitaan samoin kontekstista riippumatta (*Sisään! Ulos! Kädet ylös!*).

Partikkelina käytettävä kieltosana *ei* voidaan liittää nominaaliseen ilmaukseen esimerkiksi kylteissä (*Ei autoja tähän*). Muissa verbittömissä ilmauksissa direktiivisyyden edellyttämä toiminta ja itse direktiivisyys on tulkittavissa tilanne- ja lausekontekstista. Kyse verbittömissä direktiiveissä on usein joko liikkumisesta tai liikuttamisesta ([Uimahallissa:] *Saunaan ilman uimapukua*). (ISK, 1584.)

Lausetta lyhyemmistä pyynnöiksi tai varoituksiksi tulkittavista direktiiveistä puuttuu tavallisesti suuntaisuuden merkki. Tällaiset pyynnöt kuuluvat yleensä asioimistilanteisiin (*Yksi olut.*). Määräkonteksteissa myös tietyt yhdestä partitiivi- tai nominatiivimuotoisesta substantiivilausekkeesta koostuvat kiteytyneet lausumat ovat funktioltaan direktiivisiä (*Apua! Latua! Asento!*). (ISK, 1585.)

2.3.2. Direktiivisten rakenteiden puhefunktiot

Käskeyn ensisijainen ja yhteinen funktionaalinen ominaisuus on se, että niiden käytön tarkoituksena on saada puhuteltava tekemään tai olemaan tekemättä jotakin. Tällaista

yhteismerkitystä voisi kuvata sanallisesti seuraavalla tavalla: 'minä käsken puhuteltavaa tekemään'. Käskyiksi voidaan siis laskea kaikki ilmaukset, joista proposition ohella voidaan erottaa merkitysaines 'minä tahdon (proposition) toteutuvana'. Käskyt kohdistuvat tekijäpersoonaan, joka on useimmiten yksikön tai monikon 2. persoona, mutta puhetilanteen perusteella toteuttaja voi olla mikä persoona tahansa tai jopa passiivimuodoilla tarkemmin määrittelemätön elollinen joukko. (Matihaldi 1979, 130, 132.)

Hakulinen ja Karlsson (1988, 260) käyttävät ilmausten illokutiivisten sävyjen mukaisessa jaossa direktiiveistä yleisnimitystä ”tahtomuksen puhefunktio”, joka sisältää käskyt, määräykset, ohjeet, vaatimukset, neuvot jne. Nimitys ”tahtomus” ei kuitenkaan välttämättä ole tarkoituksenmukaisin, sillä se on yksipuolisen puhujalähtöinen. Termi ei sisällä vastaanottajan toimintaan tai tilaan vaikuttavia ohjailevuuden piirteitä. Lisäksi ”tahtomus” sisältää myös toivomukset ja aikomukset, jotka eivät välttämättä kohdistu kuulijaan samalla tavoin kuin imperatiivilause ja siihen rinnastettavat rakenteet. Vastaanottajaan kohdistuva toivomus voi olla vailla direktiivisen tulkinnan mahdollisuutta. (ISK, 1561.)

Direktiivisten puhefunktioiden ilmaisemiseksi on useita vaihtoehtoisia vakiintuneita rakenteita (ks. luku 2.3.1) (ISK, 1561). Toisaalta edes prototyyppisen käskyn ilmaisimet eli imperatiivilauseet eivät puhefunktioiltaan ole yhtenäinen ryhmä. 3. persoonan imperatiivin (jussiivin) sisältävät lauseet ilmaisevat tavallisesti toivomuksia, ohjeita ja suosituksia. (Hakulinen–Karlsson 1988, 291.)⁷

Direktiivien erisävyiset puhefunktiot ovat osittain seurausta niiden kielellisistä piirteistä. Lopullisen tulkintansa ne kuitenkin saavat käyttöyhteydessään kielellisten ja kontekstipiirteiden yhdistelmänä. Direktiivit voidaan niiden funktion mukaan ryhmitellä ainakin seuraaviin ryhmiin: käsky, kieltö, kehoitus, pyyntö, ohje, neuvo, suositus, varoitus, ehdotus, muistutus, suostuttelu, kutsu, tarjous, lupa, toivotus ja vastaus pyyntöön. Nämä ryhmät ovat spesifisyydeltään erilaisia ja osin päällekkäisiä. (ISK, 1561.)

---

⁷ On huomattavaa, että Hakulinen ja Karlsson (1988) rajoittuvat käskemisen lausetyypin ja puhefunktion tarkastelussaan vain imperatiivimuodon sisältäviin lauseisiin.

2.3.2.1. Direktiivisten rakenteiden toissijainen käyttö

Direktiivisillä rakenteilla ei tutkimuskirjallisuuden mukaan vaikuttaisi olevan kovinkaan laajaa kieleen vakiintunutta toissijaista käyttöä. Direktiivistä puhefunktiota taas ilmaistaan hyvin monin erilaisin vakiintunein rakentein (ks. luku 2.3.1). Käskeymisen funktiossa kohteliaisuuden vaatimus aiheuttaa epäsuoruutta ja näin erilaisia ei-prototyyppejä direktiivisiä rakenteita. Osaltaan direktiivisten rakenteiden toissijaisen käytön vähäisyyttä voidaan ehkä selittää myös sillä, että käskeymisen ajatellaan olevan kielen perusfunktio (todisteena se, että useiden kielten toisen persoonan käskeymuoto on verbin vartalon kaltainen) (Lyons 1977, 746). Lisäksi direktiivisten rakenteiden 'minä tahdon (proposition) toteutuvana' -perusmerkitys on hankalasti siirrettävissä muihin puhefunktioihin.

Tietyissä tapauksissa prototyyppejä käskeymuoto eli 2. persoonan imperatiivi voidaan tulkita funktioltaan myös muuksi kuin käskeymiseksi. Käskeyn sävyyn vaikuttaa käskeyjän auktoriteettiasema käskeyttävään nähden (vrt. luku 2.3.2.2). Myös puhetilanne vaikuttaa siihen, onko käskey tulkittavissa jyrkän vaativaksi määräykseksi (*Taakse poistu!*) vai vain kehotukseksi (*Vetäkää tuolianne hieman lähemmäksi.*). (Hakulinen – Karlsson 1988, 292.)

Kasvatus- ja ohjailutilanteissa voidaan paremminkin puhua neuvoista, lupaamisesta tai sallimisesta kuin käskeymisestä (*Lähde ajoissa, niin ei tarvitse juosta koko matkaa.*). Käskeymisen funktioista kauimpana imperatiivin 2. persoonan käyttöinä ovat ehdotukset (*Annas kun katson.*) ja uhkauksena käytetyt ehtolauseet (*Ottakaa yksikin askel niin ammun.*). Myös 2. persoonan imperatiivia voi käyttää 3. persoonan tavoin myönnytyksen sävyisenä toteamuksena (*Tehkää mitä teette, minulle on samantekevää.*). (Hakulinen – Karlsson 1988, 292.)

Tyypillinen toissijainen imperatiivin yksikön 2. persoonan tehtävä on esiintyä erilaisissa affektiivisissa huudahduksissa ja toivotuksissa sekä ilmaista kerronnan odottamattomia dramaattisia käännteitä tai konsessiivilauseissa uhmaa tms. Imperatiivin 3. persoonaa käytetään toissijaisesti sellaisissa konsessiivisissa lauseissa, jotka ilmaisevat asiointilan neglikointia tai puhujan uhoa ja itsensä korostamista. Konsessiivisen imperatiivin yhteydessä esiintyy usein affektiivista sanastoa, esimerkiksi kiro sanoja. Sekä imperatiivin 2. että 3. persoonaa käytetään myös erilaisissa lievissä päivittelyissä ja

sadatteluissa. Affektiivisessä kielenkäytössä imperatiivi liittyykin tyypillisesti lieviin kirosanoihin. (Yli-Vakkuri 1986, 221.)

Epäilyä tai hämmästelyä osoittavissa keskustelun vierusparin jälkijäsenissä käytetään usein kieltoverbin imperatiivia *älä*, jonka yhteydessä voi olla myös sitä vahvistava inessiivisijainen substantiivi, usein myös voimasana (*Älä ihmeessä.*). Kyse on muodon toissijaisesta ja affektiivisesta käytöstä: tällaista rituaalistunutta epäilyn ilmausta sanotaan topikalisoijaksi. Ilmauksen käyttäjä osoittaa kiinnostusta aiemmin sanottua kohtaan ja voi näin saada puhujan jatkamaan aihettaan. Kiteytyneitä imperatiivimuotoisia ilmauksia ovat myös lausumat *katos vaan ~ kato perhana* (hämmästelyn osoitus), *Sano(s) muuta* ja *Älä muuta sano* (samanmielisyyden osoitus). (ISK, 1624–1625.)

Vaikeaa tai mahdotonta tehtävää kuvaavat imperatiivilauseet voidaan tulkita affektiivisesti ironisiksi väitteiksi (*Ota siitä selvä.*). Lauseissa voi olla liitettynä myös perustelu tehtävän vaikeudesta. Usein tällaisissa imperatiivilauseissa esiintyy myös sana(pari) *siinä ~ siitä sitten* tai partikkeli *nyt*. Imperatiivia voidaan myös käyttää uhkauksena tai moitteena, eräänlaisena ”viimeisenä varoituksena” (*Oo vielä sitten eessä siinä!*). (ISK, 1625.)

2.3.2.2. Matihaldin esittämä käskyjen pragmaattinen luokittelu

Matihaldi luokittelee käskyn alatyypit neljään alaryhmään: määräykset, vaatimukset, kehotukset ja pyynnöt. Jako on tehty pragmatiikan näkökulmasta määräysvallan ja kieltäytymismahdollisuuden perusteella. Toisin sanoen mitä suurempi auktoriteettiasema puhujalla on, sitä suurempaa käskemisen tapaa on mahdollista käyttää. Kieltäytymismahdollisuudella viitataan kohteliaisuuden periaatteisiin: Mitä kohteliaammin puhetilanteessa halutaan toimia, sitä epäsuorempaa käskyä on sovellettava. (Matihaldi 1979, 153–154.)

Kaikki käskevää merkitys- ja merkkiaineista sisältävät ilmaukset eivät pakottomasti sovi määräys-pyyntö-skaalaan. Eräitä puhefunktioltaan laajasti tulkiten lähinnä käskeviä ilmauksia ei voida luokitella puhujan määräysvallan eikä puhuteltavan kieltäytymismahdollisuuden perusteella. Tällaiset käskyt voidaan ryhmitellä

myönnytyksiin ja ehdotuksiin eli vihjeisiin. Myönnytyksissä puhuja lähinnä ilmaisee mukautuvansa tietyn asiointilan toteutumiseen. Ehdotukset eroavat muista käskytyypeistä siten, että niihin sisältyy 'kuulijan hyväksi tapahtumisen' merkityksistä ja niissä on näin ollen kyseessä kuulijan edun mukainen toiminta. Matihaldin mukaan myös uhkaukset ja varoitukset sisältyvät ehdotuksiin niiden 'itsesi tähden'-lisämerkityksen vuoksi. (Matihaldi 1979, 161–165.)

Ilmaukseen kuuluu sanallisen informaation lisäksi aina kuitenkin myös prosodinen ja paralingvistinen osuus, joka kirjoitetussa tekstissä yleensä jää tulkitsijalta saavuttamattomaksi. Tämä osuus saattaa muuttaa olennaisestikin ilmauksen sanallista merkitystä. Näin ollen käskyn alatyypin luokittelu jää pakostakin vain suuntaa antavaksi, ja pelkästään kielelliseen kontekstiin perustuva käskyjen funktioiden tulkinta voi olla jopa virheellinen. (Matihaldi 1979, 153–154.)

Määräystä voidaan pitää omana käskemisen alatyypinään siten, että määrääjällä on sosiaaliseen kontekstiin perustuva, usein institutionaalistunut määräysvalta (vrt. luku 1.4.1). Määräysvalta voi olla myös tilannesidonnaista: puhuja omaksuu itselleen tilanteessa aseman, jonka perusteella pitää itseään oikeutettuna antamaan määräyksiä. Määräyksissä puhuja ei (ainakaan tarkoituksellisesti) jätä puhuteltavalle kieltäytymismahdollisuuksia. Tavallisia määrääjiä ovat esimerkiksi työnantajat, esimiehet, lakien laatijat, vanhemmat ja opettajat. Määräysvallan perusteena voi olla jokin toinenkin tietyn kulttuurin hyväksymä ominaisuus kuten ikä. (Matihaldi 1979, 155.)

Vaatus ei määräyksen tavoin jätä puhuteltavalle vaihtoehtoisia toiminnasta kieltäytymisen mahdollisuutta. Vaatimuksen ja määräyksen erottaminen toisistaan ei ole vaivatonta. Erottavana tekijänä voidaan pitää sitä, että vaatimuksen esittäjällä ei ole tukenaan institutionaalista tai sosiaalista ympäristöstä alkunsa saavaa määräysvaltaa. Näin ollen siis esimerkiksi opettaja voi määrätä oppilaitaan, mutta oppilas voi esittää opettajalleen vain vaatimuksia. Sekä vaatimus että määräys kuuluvat deonttisen pakon modaliteetteihin. (Matihaldi 1979, 158.)

Kehotus ja määräys ovat merkitykseltään siinä mielessä toisiaan vastaavia, että molempien käyttäjällä on joko institutionaalinen tai sosiaaliseen statukseen perustuva määräysvalta takanaan. Merkitysero näiden välille muodostuu siitä, että kehotusta

käyttäessään puhuja jättää vastaanottajalle vaihtoehdoisen kieltäytymisen valinnan mahdollisuuden. Määräykseen tällaista mahdollisuutta ei puhujan intention kannalta sisälly. Valinnan mahdollisuus voi kieliopillistua joko kohteliaisuus- tai *jos sopii* -ilmauksena tai liitepartikkelina (-*hAn*, -*pAi* tai -*s*). (Matihaldi 1979, 159.)

Pyynnön ja kehotuksen merkitysero on 'sopimisen' ja 'tahtomisen' ero puhuteltavan näkökulmasta. Pyynnön esittäjän asema on puhuteltavaan verrattuna alempi joko todellisesti tai puhetilanteessa tietoisesti omaksutun roolin myötä. Ylempiarvoinen tarjoaa alemmalleen kieltäytymisen mahdollisesti sopivana vaihtoehtona, kun taas alempiarvoinen ylemmälleen tämän mahdollisesti haluamana vaihtoehtona. Kehotus ja pyyntö muodostavat siis samanlaisen merkitysparin kuin määräys ja vaatimus. Määräys ja kehotus sisältävät puhujan auktoriteetin merkityksen, vaatimus ja pyyntö taasen todellisen tai omaksutun alemman statuksen merkityksen. Toisaalta määräystä ja vaatimusta yhdistää puhuteltavalta edellytetty mukautuminen, kun taas kehotus ja pyyntö tarjoavat puhuteltavalle vaihtoehtojen mahdollisuuden. (Matihaldi 1979, 160.)

3. Kysymisen ja käskemisen illokuutiot

Käskemisen ja kysymisen puhefunktiot ovat luonteeltaan sellaisia, että niiden tavoitteena on saada puhuteltava suorittamaan haluttu teko. Tarkasteltaessa tällaisten ilmausten puhefunktioiden ymmärtämistä ja toteutumista on siis pakko huomioida myös niistä seuranneita reaktioita. Kielellisen ilmauksen vaikutuksen (illokuution) systemaattisen tutkimuksen juuret ovat peräisin kielifilosofi J. L. Austinin pohdinnoista. Käytän aineiston analyysissä Austinin ja Searlen ajatuksia tuomaan kielifilosofisen lisänäkökulman sekä kysymysten että käskyjen muotojen ja merkitysten suhteiden tarkasteluun.

3.1. Austinin teoria puheakteista

Puheaktiteorialla on ollut suuri vaikutus kielen muotojen ja niiden pragmaattisten funktioiden välisten suhteiden tutkimuksessa. Puheaktiteoriassa kieli ymmärretään toiminnan muodoksi. Teoria pohjautuu arkikielen filosofian koulukunnan 1900-luvun puolivälistä alkaen esittämiin ajatuksiin. (Renkema 1993, 22.)

Puheaktiteorian keskeiset ideat ovat lähtöisin arkikielen filosofian perustajan J. L. Austinin vuonna 1962 ilmestyneestä teoksesta ”How to Do Things with Words”. Tässä teoksessa hän esitti huomion, jonka mukaan on olemassa lauseita, joiden merkityksen tarkastelu totuusehtojen kannalta ei ole mielekäästä. Tällaisia lauseita ovat esimerkiksi *Tahdon* (avioliittoon vihkimisen yhteydessä) tai *Kastan tämän laivan kuningatar Elizabethiksi*. Tämänkaltaisten lauseiden tarkoitus ei niinkään ole kuvata, mitä puhuja kyseisissä tapauksissa tekee, vaan paremminkin lauseet itse asiassa merkitsevät jonkin teon suorittamista. Tällaiset ilmaukset ovat siis kielellisiä tekoja, ne aiheuttavat muutoksia ympäröivässä maailmassa. Austin kutsui näitä performatiiveiksi (*performatives*). (Austin 1999, 5–6.)

Ilmauksien tulee lisäksi täyttää tietyt sopivuusehdot (*felicity conditions*), jotta ne saavat täydellisen voimansa. Sopivuusehdot koskevat yhtäältä ilmausta käyttäviä henkilöitä ja toisaalta tilannetta, jossa performatiivi lausutaan. Esimerkiksi ilmaus *Julistan teidät mieheksi ja vaimoksi* ei toteudu, jos ilmausta käyttävällä henkilöllä ei ole tarvittavaa statusta eli valtaa vihkiä avioliittoon. (Austin 1999, 14–15.)

Aluksi Austin erotti toisistaan tekemiset eli performatiivit (*performatives*) ja konstatiivit (*constatives*; kuvaukset, väitteet). Konstatiivit perustuivat totuusehtoihin. (Austin 1999, 2–6.) Lopulta hän kuitenkin päätyi siihen tulokseen, että konstatiivitkin sisältävät performatiivin ja näin ollen kaikki lauseet ovat oikeastaan kielellisiä tekoja. Väitteet välittävät tietoa, kysymysten avulla hankitaan tietoa ja käskyillä saadaan puhuteltava suorittamaan jokin toiminta. Kuvauslause *Helsinki on Suomen pääkaupunki* voidaan upottaa performatiiviin *Minä sanon (sinulle), että* ja näin ollen tapahtuu siis kielellinen teko, tiedon välittäminen. (Leiwo ym. 1992, 24; ks. Austin 1999, luku XI.)⁸

Suorittaessaan kielellisiä tekoja (puheakteja) puhuja toimii yhtä aikaa kolmella eri tasolla. Austin erottaa lokutiivisen, illokuutiivisen ja perlokuutiivisen aktin. Lokutiivinen akti, lokuutio, tarkoittaa ilmauksen merkityssisältöä, joka viittaa johonkin asiaan, tapahtumaan tai tarkoitteeseen. Illokuutiivinen akti eli illokuutio merkitsee sitä tapaa, jolla merkityssisältö esitetään. Se siis kertoo, onko ilmaus väite, kysymys, käsky tai jokin muu. Perlokuutiivisella aktilla tai perlokuutiolla viitataan siihen vaikutukseen, mikä ilmauksella (illokuutiolla) on sen vastaanottajaan tai puhujaan itseensä. (Austin 1999, 94–108.) Austin oli erityisen kiinnostunut nimenomaan illokuutioista. Myös tutkimus hänen jälkeensä on keskittynyt juuri illokuutioiden lajeihin. Termi ”puheakti” on varsinaisesti syntynyt vasta Austinin jälkeen ja usein sillä viitataan nimenomaan illokuutiiviseen aktiin. (Levinson 1983, 237.)

Austinin teorian pohjalta keskityn tässä tutkielmassa tarkastelemaan (laajasti ymmärretyn) käskemisen ja kysymisen illokuutioita ja niiden aiheuttamia perlokuutioita. Selvitän siis, miten lausumia (puheakteja) ja niistä rakentuvia puheenvuoroja erilaisin tavoin käyttävä puhuja saavuttaa tavoitteensa eli esimerkiksi saa vastaanottajan toimimaan haluamallaan tavalla.

Illokuutiolla viitataan siihen pragmaattiseen sisältöön, joka puhujalla on mielessään ilmausta käyttäessään. Illokuutio kertoo, mitä puhuja haluaa puheenvuorollaan saada aikaan. Levinsonin (1983, 237) mukaan Austin oli tietoinen oman teoriansa ongelmakohdista ja painotti myös vastaanottajan ja ylipäänsä kontekstin roolia

---

⁸ Tätä Austinin ajatusta on kritisoitu myöhemmin voimakkaastikin. Ks. esim. Leech 1983, luku 8. tai Muikku-Werner 1993, luku 2.2.1.

illokuutioiden yhteydessä, mutta myöhempi puheaktiteoreettinen tutkimus ei ole kiinnittänyt tähän kovinkaan paljon huomiota.

Ilmausten tulkinnan yhteydessä on tärkeää huomioida vastaanottajan reagointi niihin. Vastaanottajan reagoinnissahan ilmausten perlokuutio varsinaisesti ilmenee. Tästä seuraa myös se, että keskustelun lausumia tarkasteltaessa on syytä huomioida kontekstia laajemminkin. Toiminta kommunikaatiotilanteessa voi myös edellyttää puhujalta jonkinlaista (tietoista tai tiedostamatonta) suunnitelmaa niistä kielellisistä keinoista, joiden avulla hän tavoitteeseensa haluaa tai aikoo päästä. Onnistuakseen kommunikaatio vaatii osapuolilta yhteistä tietoa sekä uskomuksia toisistaan ja toistensa tiedoista. (Green 1989, 4, 14–15.) Tämä liittyy olennaisesti siihen millaisia illokuutioita puhuja ilmauksissaan käyttää.

3.2. Austinin ja Searlen esittämät illokuutioiden luokittelut

Austin (1999, 151–152) erottaa viisi hyvin yleistä ilmausten luokkaa niiden illokutiivisen sisällön mukaan: verdiktiivit (*verdictives*), eksersitiivit (*exercitives*), komissiivit (*comissives*), behabitiivit (*behabitives*) ja ekspositiivit (*expositives*).⁹

Verdiktivejä käytetään tyypillisesti päätöksien tai tuomioiden esittämiseen. Eksersitiivisen eli vallan osoittamista ilmaisevan luonteen sisältävät illokuutiot puolestaan ilmaisevat esimerkiksi nimittämistä, varoittamista tai neuvomista. Verdiktiivit eroavat eksersitiiveistä siten, että ne ovat tietyllä tavalla arvottavia. Verdiktiivin esittäjä antaa päätöksen jonkin (todistus-) aineiston tai havainnon perustella. Verdiktiivin käyttäjällä on lisäksi oltava sellainen virallinen asema, joka mahdollistaa päätöksenteon (esimerkiksi yleisön jäsen ei voi tuomita varoitusta jalkapallo-ottelussa, vaikka voikin käyttää monenlaisia puheakteja). Kokonaan eri asia ja irrelevanttia on sitten se, ovatko verdiktiivillä ilmaistut päätökset oikeita tai vääriä. Eksersitiiveissä taas on kyse enemmänkin siitä, mitä tulisi tehdä, ei niinkään siitä, että jokin asia tai toiminta on hyväksytty tai hylätty. (Austin 1999, 153–156.)

Komissiivit merkitsevät puhujan sitoutumista johonkin tiettyyn toimintaan. Esimerkiksi lupaaminen, aikominen tai vedonlyöminen ovat Austinin mukaan komissiiveja. Neljäs

⁹ Suomentokset Leiwo ym. 1992, 25 lukuun ottamatta ”eksersitiivit”-termiä, joka on kirjoittajan oma.

ryhmä eli behabitiivit ovat sosiaaliseen käyttäytymiseen liittyviä ilmauksia. Tällaisia ovat esimerkiksi anteeksipyyttäminen, kiittäminen tai osanotto. Behabitiivit ovat myös kannanottoja toisten käyttäytymiseen tai tekoihin. Niihin luetaan myös asenteiden ilmaukset (haukkuminen, kiistäminen ym.). (Austin 1999, 157–160.)

Viimeinen ryhmä ovat ekspositiivit. Ne liittyvät keskustelun kulkuun. Ekspositiivien avulla viedään keskustelua eteenpäin, ne liittävät ilmauksen edellä sanottuun ja esittävät uusia mahdollisuuksia keskustelun ohjautumiseen (*väitän, myönnän, viittaen, vastaan*). (Austin, 161–163.)

Ongelmallisinta illokuutioiden tarkastelussa ja luokittelussa on puheaktien sopivuusehtojen määrittely. Sopivuusehdoilla viitataan niihin edellytyksiin, jotka puheaktin on täytettävä toimiakseen tietyssä funktiossa. Jotta esimerkiksi puheakti olisi lupaus, on luvatus asian oltava kuulijalle mieluinen, lupauksen täyttäminen puhujalle mahdollista ja luvatus tapahtuman tapahduttava tulevaisuudessa jne. Tällaisia sopivuus- tai paremminkin onnistumisehtoja on kuitenkin pidetty liiaksi tiettyihin konstruoituihin tilanteisiin liittyvinä ja keinotekoisina. Todellisessa puhetilanteessa kommunikaatio ei välttämättä toimi onnistumisehtojen täyttymisestä huolimatta, sillä puheaktin kuulija voi tulkita puheaktin illokutiivisen sävyn toisin kuin puhuja on sen tarkoittanut. (Muikku-Werner, 1993, 58.)

John Searle esittää hieman abstraktimman puheaktien jaottelun itse luomiensa sopivuusehtojen pohjalta. Illokutiivisen aktin sopivuusehdot voidaan hänen mukaansa jakaa neljään ryhmään. Tilanne-ehdoilla viitataan puheaktin todellisuudessa oleviin edellytyksiin. Esimerkiksi vaatimisen tilanne-ehdoissa (jos p olisi oven sulkeminen) on olennaista, että ”puhujalla uskoo kuulijan pystyvän p:hen”. Propositionaaliseen sisältöön liittyvät ehdot esittävät puheaktin merkitykseen liittyviä rajoituksia, esimerkiksi vaatimisen merkitys on aiheuttaa ”kuulijan teko p tulevaisuudessa”. Vilpittömyysehtojen mukaisesti puhuja sitoutuu sanomansa sisältöön, esimerkiksi vaatiessaan ”puhujalla tahtoo kuulijan tekemään p:n”. Perusehto määrittää itse illokuutiota, esimerkiksi vaatimus on ”yritys saada kuulija tekemään p”. Tämän ryhmittelyn mukaan esimerkiksi aidot kysymykset ovat ”yrityksiä saada kuulijalta tietty informaatio p”. Näin aidot kysymykset eroaisivat kuulustelukysymyksistä vilpittömyysehdon suhteen. Aidon kysymyksen vilpittömyysehto on ”puhujalla halua tietää p:n” kun taas

kuulustelukysymyksen ”puhuja haluaa tietää, tietääkö kuulija p:n”. (Searle 1975, 71–72; Leiwo ym. 1992, 26.)

Myös Searle jakaa illokuutiot viiteen luokkaan: representatiivit, direktiivit, komissiivit, ekspressiivit ja deklaratiiivit.¹⁰ Jako perustuu siihen, mikä on puheaktien suhde ulkoiseen ja psykologiseen todellisuuteen. Representatiiveissa puhuja ikään kuin sitoutuu siihen, että hänen ilmauksessaan esittämänsä propositio on totta. Representatiiveja vastaava psykologinen tila on uskominen. (Searle 1976, 12–13.)

Direktiiveissä puhuja yrittää joillakin keinoin saada puhuteltavan tekemään jonkin halutun teon. Toisin sanoen maailma yritetään saada vastaamaan sanoja. Taustalla oleva psykologinen tila on tahtominen. Direktiivit vaihtelevat vihjauksista suoraan käskyyn. Myös kysymykset voidaan laskea direktiiveihin. Komissiivit merkitsevät sitä, että puhuja niiden avulla sitoutuu johonkin tulevaan (toimintaan). Psykologiselta tilaltaan ne ovat intentioita eli aikomuksia. (Searle 1976, 17.)

Neljännän luokan eli ekspressiivien avulla ilmaistaan psykologista tilaa (esimerkiksi anteeksipyyntö, onnittelu). Ekspressiivit liittyvät myös siis olennaisesti ihmisten välisiin suhteisiin ja näihin liittyviin ilmauksiin. Viimeinen ryhmä ovat deklaratiivit¹¹, jotka aiheuttavat muutoksia kielenulkoisessa todellisuudessa. Deklaratiiveissa psykologinen tila ei ole olennainen, koska ne luovat tilan maailmassa. Deklaratiiveja käytetään usein institutionaalistuneissa yhteyksissä. (Searle 1976, 18–20.)

Puheaktien tarkastelun yhteydessä on syytä muistaa, että aina ilmauksen pintamuoto ei vastaa sen illokuutiota. Esimerkiksi ilmauksella *Voitko ojentaa suolan* puhuja todennäköisesti haluaa puhuteltavan ojentavan suolan eikä niinkään vastaavan kysymykseen. Tällaisia puheakteja Searle (1975, 59–60) nimittää epäsuoriksi (*indirect speech acts*). Kyse on siis tavallaan kieliopillisten rakenteiden toissijaisesta käytöstä.

Tässä tutkielmassa keskityn Searlen luokituksen mukaisiin direktiiveihin, joita voitaisiin merkityksensä puolesta kutsua myös ohjaileviksi lauseiksi (Matihaldi 1979, 129–130). Austinin ja Searlen esittämät ajatukset ovat kuitenkin aineiston tarkastelussa vain

¹⁰ Termien suomennokset Leiwo ym. 1992, 26.

¹¹ Käytän termiä ”deklaratiivi(lause)” aineiston käsittelyssä lähteenä olevien kielioppien tapaan viittaamassa väitelauseeseen ja sen puhefunktioon, koska Searlen määrittelyn kaltaisia deklaratiivipuheakteja aineistossa ei ole.

taustalla, joskin on myönnettävä, että laajassa mielessä pragmaattinen lähestymistapa kieleen pohjautuu tietysti omalta osaltaan Austiniin. Syvennyn erityisesti muodon ja puhefunktion suhteeseen erilaisissa tilannekonteksteissa. Searlen sopivuusehtoihin perustuva teoria on kuitenkin jossain määrin etäällä todellisesta kielenkäytöstä arkipäivän puhetilanteissa (Leiwo ym. 1992, 26–27). Sekaannusten välttämiseksi viittaan aineiston käsittelyssä ja luvussa 2 termillä direktiivi vain käskyihin, vaikka Searlen luokituksessa kysymystenkin voidaan ajatella kuuluvan direktiivien luokkaan.

4. Aineiston analyysi

Aineistona olevan Miehen kylkiluu -näytelmän kysymys- ja käskymuotoisia tai -funktioisia ilmauksia tarkastelen ennen kaikkea laadullisesti määrällisten huomioiden ollessa toissijaisia ja lähinnä tekijän vaikutelmiin perustuvia. Taustalla vaikuttavan puheaktiteoreettisen ajattelun myötä tarkasteltaviksi nousevat myös reagoinnit ilmausten illokuutioihin. Monissa kohdin tulkintani perustuvatkin nimenomaan puhuteltavien vastauksiin tai heidän suorittamiinsa kielenulkoisiin tekoihin.

Luvussa käytän vain osaa koko aineistosta, tavoitteena on esitellä teorialukujen kannalta edustavia tai kiinnostavia esimerkkejä. Esimerkkikatkelmissa on useissa kohdin mukana myös luvun otsikkoon sinänsä kuulumattomien lausumien tarkastelua, koska lienee tarkoituksenmukaista analysoida dialogijaksot kokonaisuuksina. Muutenkaan rajanteko käskyjen ja kysymysten pintamuotojen ja puhefunktioiden luokittelussa ei ole ongelmatonta.

Pragmaattisessa analyysissä on kulloinkin kohteena olevan ilmauksen lisäksi huomioitava riittävästi kielellistä ja puhetilanteeseen liittyvää kontekstia. Ylen pitkien puhejaksojen sisällyttäminen esimerkkikatkelmiin ei liene kuitenkaan tarpeellista. Kontekstin vaikutusta ilmausten tulkintoihin tuon esiin ja kommentoin itse tekstissä. Tutkielman lukemista helpottaakseni esittelen liitteessä 1 näytelmän henkilöt ja esimerkkien tulkinnan kannalta olennaiset juonenkäänneet.

4.1. Kysymysmuotoiset ja -funktioiset ilmaukset ja niiden aiheuttamat reaktiot

4.1.1. Pintamuodoltaan ja puhefunktioltaan kysymys

Puhujan käyttäessä funktioltaan kysyvässä ilmauksessa myös kieliopilliselta ilmiänsultaan kysymysmuotoista rakennetta on kyseessä prototyyppinen kysymys. Näissä ilmauksissa siis myös illokutiivinen sävy on kysyvä. Kyseessä on kieliopillisen muodon ensisijainen käyttö. Puhetilanteessa puhujan intentiona on kysymyksellään joko informaation saaminen haluamastaan aiheesta (aito kysymys) tai sen selvittäminen, tietääkö kuulija vastauksen esitettyyn kysymykseen (didaktinen kysymys eli tarkistuskysymys). Yllättävää ei liene se, että kieliopillista kysymysrakennetta

aineistossa käytetään eniten kysymyksen funktion ja illokuution ilmaisemiseen. Interrogatiivisia rakenteita aineistossa on ylipäänsä runsaasti.

4.1.1.1. Hakukysymys

(1) ELLI: *Missä apteekkari on?*¹²

AMALIA: Rannalle näkyi menevän, tuon neidin kanssa tuolla kävelevät. Tohtori näkyy tulevan. Eipä se Topias tavannut sitä. No, odottakoon. Tuodaanko kahvi sisään jo?

ELLI: Tuo vain. Tahi odotahan, kunnes apteekkari tulee. (229–230)¹³

Esimerkissä 1 oleva dialogi sisältää tyypillisen interrogatiivipronominilla *missä* alkavan hakukysymyksen. Interrogatiivilause on luonnollisesti vierusparin ensimmäinen vuoro, toisessa vuorossa esitetään vastaus. Kysymys on merkitykseltään yksinkertainen, eikä tilannekontekstikaan mahdollista lausuman tulkintaa muuksi kuin kysymykseksi.

Pragmaattisesti ajatellen puhujan oman intention mukainen illokuutio toteutuu esimerkin 1 Ellin kysymyksessä. Edellytykset toteutumiseen ovat hyvät: keskustelun osanottajat tuntevat toisensa, ja heillä on tarpeeksi yhteistä tietoa tilanteessa. Erillisiä selvityksiä tai täsmennyksiä ei tarvita. On kuitenkin huomattava, että Amalian vastaus ei ole kysymyksen minimivastaus, jollaiseksi voisi riittää esimerkiksi lausuma ”*tuolla*” ja jonkinlainen ei-kielellinen suunnan osoitus. Amalia siis tietyllä tavoin rikkoo keskustelun periaatteita antamalla liikaa informaatiota. Määrän maksimin rikkominen on kuitenkin näennäistä; konteksti kertoo kyseessä olevan näytelmän (apteekkarin rouvan Ellin) kannalta olennainen lisätieto. Ei ole yhdentekevää, kenen kanssa apteekkari rannalle oli menossa.

Katkelmassa 1 oleva keskustelujakso sisältää näytelmän tekstille ominaisia usean eri lausuman sisältämiä (puheen)vuoroja. Amalian puheenvuorossa on edeltävään kysymykseen vastaamisen lisäksi kaksi deklaratiiivilausumaa, jussiivimuotoinen puhefunktioiltaan lähinnä konsessiivinen lausuma sekä yksinkertainen vaihtoehtokysymys. Amalian vuoro toimii samanaikaisesti vierusparin jälkijäsenenä ja toisen vierusparin etujäsenenä. Vuoron loppuosana oleva verbikysymyslause saa Elliltä vastauksen. Vastauksena on kaksi imperatiivimuotoista direktiiviä. Direktiivit

¹² Olen kursivoanut esimerkeistä ne kielenaineokset, joita kussakin kohdassa ensisijaisesti käsitellään.

¹³ Viittaa aineistona olevaan teokseen (Jotuni 1930) esimerkkien yhteydessä pelkällä sivunumerolla.

eivät siitä syystä tässä kontekstissa ole tavanomaisella paikallaan vierusparin etujäseninä.

- (2) ELLI: *Mitä puhelitte?* Sano kaikki.
 JUSSI: Pientä kohteliaisuutta vain.
 ELLI [raivoissaan]¹⁴: Kohteliaisuutta, sitä sinun kohteliaisuuttasi. Voi häpeätä!
 (240)

Esimerkissä 2 oleva Ellin vuoro sisältää kaksi lausumaa, joista ensimmäinen on interrogatiivipronominilla alkava hakukysymys. Toinen lausuma on prototyyppinen direktiivi eli yksikön toisessa persoonassa oleva imperatiivilause. Imperatiivilause vahvistaa samassa vuorossa edellä olevaa kysymyslauseetta. Samalla direktiivilausumassa kuvataan myös hakukysymyksen tarkoitettua vastausalaa universaalisella kvanttoripronominilla *kaikki* (ks. ISK, 733). Kysyjä (tässä tapauksessa myös käskijä) ilmaisee siis intentionsa, jonka mukaan pelkkä minimivastaus ei ole riittävä.

Laajempi konteksti tosin paljastaa, että Ellin kiinnostus ei välttämättä niinkään kohdistu Jussin aiemmin käymän keskustelun tarkkaan sisältöön vaan Jussin tunteisiin apteekkiapulaista Ainaa kohtaan. Edeltävässä keskustelussa käy myös ilmi Ellin hillinneen raivoaan jo jonkin aikaa, joten esimerkiksi 2 oleva tunteenpurkaus ei ole suoraa seurausta vain Jussin vastuksesta. Minkäänlaiseen kohteliaisuusstrategioiden soveltamiseen ei tässä katkelmassa Elli ryhdy vaan käyttää suoraa imperatiivtia. Puhuteltavan kasvojen suojelemiseen ei tunteen palossa ole tarvetta. Lisäksi molemmat ovat statukseltaan tasa-arvoisia näytelmän ylimmän sosiaalikerrostuman jäseniä.

Jussin vastaus kysymykseen ei kuitenkaan tyydytä Elliä, mikä on pääteltävissä hänen reaktiostaan ja seuraavasta vuorostaan. Illokutiivinen sisältö kysymyksen suhteen kuitenkin toteutuu, joskin vastaus ei ehkä ole edeltävässä direktiivissä olevan *kaikki*-tarkennuksen mukainen.

Ellin kysymys- ja direktiivilausumasta koostuva vuoro on teoreettisesti mielenkiintoinen. Puheaktien luokittelussahan on pohdittu kysymysten suhdetta direktiiviseen illokuutioon (ks. luku 3.2). Aidon kysymyksen voidaan semanttisesti

¹⁴ Käytän esimerkeissä sekaannusten välttämiseksi hakasulkuja erottamaan aineistolähteessä kursivilla merkityjä esitysohjeita.

ajatella olevan käsky vastauksen antamiseen. Esimerkissä 2 Elli ensimmäisessä vuorossaan yhdistää nämä funktiot eksplisiittisesti myös kielellisen ilmauksen pintatasolla.

- (3) AINA: *Mitä neiti Salokannel haluaisi?*
 MIINA: Jos minä saan ensin minkkiä ja tuota – sitä (tekee liikkeen) – noo, vitliiminkiä tahi *mitä se taas oli?* –
 AINA: Puuderia.
 MIINA: Niin, sitä just. (259)

Katkelman 3 aloittaa yksiselitteinen hakukysymys. Ainan kysymyksessä verbi on kohteliaisuuden vuoksi konditionaalissa. Aina on sosiaaliselta statukseltaan Miinaa korkeammalla, joten sillä perusteella kohteliaisuuden korostamista ei edellytetä. Kohteliaisuusmuoto liittyy konventionaaliseen asiakaspalvelutilanteeseen. Samalla Aina kuitenkin käyttää negatiivisen kohteliaisuuden keinona muodollista puhuttelua ”neiti Salokannel”, jolla on etäisyyttä luova merkitys. Ainan käyttämät puheenvuorot ovat myös läpi ko. kohtauksen pidättyviä ja lyhyitä, kun taas Miina käyttää positiivista kohteliaisuutta tietoisena strategianaan.

Ainan kysymyksen verbi on 3. persoonassa. Yli-Vakkurin (1986, 108) mukaan 3. persoonan käyttö kunnioittavassa puhuttelussa on osa suomalaista kohteliaisuuskoodia. Verbin 3. persoonaan voi tällöin liittyä titteli, nimi tai muu puhuttelumuoto.

Katkelmassa 3 Ainan kysymyslausema saa vastaukseen toissijaisena direktiivinä käytetyn *jos*-alkuisen merkitykseltään konditionaalisen indikatiivilauseen. Samassa vuorossa on myös hakukysymys, jolla Miina haluaa tarkennuksen omaan vastaukseensa. Ainan lausema ”*Puuderia.*” voitaisiin tulkita myös vaihtoehtokysymykseksi, johon Miina vastaa myöntävästi. Tekstissä ei kuitenkaan ole kysymysmerkkiä. Toisaalta Miinan vastaus ”*Niin, sitä just.*” implikoisi edellisen vuoron olleen ainakin jossain määrin funktioltaan kysyvä.

- (4) JUSSI: *Mitäpä sitä teille kuuluu?*
 TOPIAS: Mitäpä sitä muut kuin tavallista.
 JUSSI: *Mitenkä se emäntä jaksaa?*
 TOPIAS: Mikäpä lienee hänellä jaksassa.
 JUSSI: Tuohan on hauska. (268)

Esimerkin 4 aloittaa Jussin hakukysymysvuoro. Kysymyksessä tiedustellaan Topiaan kuulumisia. Tämänäyttöiset ilmaukset (*Mitä kuuluu?* tms.) ovat usein puhetilanteen aloittamiseen tai etenemiseen liittyviä konventionaalistuneita lausumia, joilla ei interrogatiivisesta rakenteestaan huolimatta tavallisesti ole kysymisen illokutiivista sävyä. Kontekstista irrotettuna Jussin kysymyksen voisi luokitella illokuutionsa perusteella Austinin mukaan lähinnä ekspositiiviksi tai behabitiiviksi. Searlen jaottelussa kyseessä olisi ennen muuta ekspressiivi.

Jussin ensimmäistäkin lausumaa voitaneen kuitenkin tässä yhteydessä pitää funktioltaan ainakin osittain kysyvänä, sillä hän jatkaa kuulumisten tiedustelua Topiaksen vastauksen jälkeen. Tähän on syynä se, että Jussilla on tiedossaan Topiaksen vaimon vakava sairaus, josta hän haluaa kuulla lisää. Kysymyksessä oleva *teille* viitanneekin tässä yhteydessä myös Topiaksen vaimoon (vrt. esimerkki 35). Jussi ei nimittäin käytä Topiaksen kanssa puhuessaan yleensä teitittelyä vaan joko yksikön 3. tai 2. persoonaa. Topiaksen vastauslausuma ei siis täysin tyydytä kysyjää: kysyjän intentio ja kysymyksen illokuutio eivät täyty.

Katkelman 4 aloittavassa kysymyksessä on myös sävyartikkeli *-pA*. Tällä liitepartikkelilla on lausumaa vahvistava ja tuttavallistava merkitys (Penttilä 1963, 121). Se esiintyykin sosiaalisesti epäsymmetrisissä vuorovaikutustilanteissa erityisesti imperatiivilauseissa. Hierarkiassa ylempi käyttää silloin partikkeliä ilmauksensa lieventämiseen. (ISK, 800.) Kysymyksessä on myös demonstratiivipronomini (*sitä*), joka varsinkin puhutteluissa voi korostaa lausumien intiimiä sävyä (Yli-Vakkuri 1986, 110).

Topiaksen vastausvuoro alkaa hakukysymysrakenteella. Lausuma ei kuitenkaan ole funktioltaan kysyvä, vaan kyseessä on toissijainen käyttö, retorinen kysymys. Lausuman loppuosa sisältää vastauksen Jussin kysymykseen. Vastaus ei kuitenkaan ole kovinkaan informatiivinen vaan lähinnä konventionaalistunut ilmaus. Topiaan vastauksessa partikkeli *-pA* nimenomaan merkitsee lausuman retoriseksi kysymykseksi (ISK, 1609). Topiaksen lausuman tyyppisiä ilmauksia voitaneen pitää konventionaalistuneina savolaisina keskustelufraaseina, joiden alkuperäinen affektiivinen sävy on deminutiivinen: emmintä tai vetäytyvyys (ks. Yli-Vakkuri 1986, 224).

Katkelmassa oleva toinen Jussin esittämä kysymysmuotoinen lausuma on epäilemättä funktioltaankin täysin kysyvä. Kysymyssanassa on liitepartikkeli *-kA*. Kyseessä on siitä mielenkiintoinen kielenaines, että sen katsotaan olevan vailla sanottavaa merkitystä modifioivaa tehtävää *miten*-sanaan liittyessään (Penttilä 1963, 120; Ikola 1992, 77). Topiaksen vastausvuoro on jälleen hänen edeltävän vastauksensa kaltainen vetäytyvyyttä ilmaiseva keskustelufraasi. Vastauksen funktio paljastuu lopullisesti dialogin edetessä: todellisuudessa Topiaksen emäntä oli kuollut. Jussin kysymyksen illokuutio kuitenkin toteutuu, hän tyytyy Topiaksen vastaukseen tässä vaiheessa.

(5) ELLI: Siinä sinä oletkin tehnyt tahdittomasti. Suorastaan. Sillä etpä tiedä, jos

---

YRJÖ: *Mitä?*

ELLI: Enpä sano.

YRJÖ: Kananpää! (323)

Kysymiseen voidaan käyttää myös lausetta lyhyempiä, kysymysaineksen sisältäviä ilmauksia kuten esimerkissä 5 (ks. luku 2.2). Yrjön vuoron muodostaa pelkkä kysymyspronomini *mitä*. Hakukysymys sinänsä ei tässä tapauksessa määrittele vastausalaansa tarkemmin, mutta kontekstista on helppo päätellä lausuman merkitys. Elli jättää vuoronsa viimeisen lausuman kesken. Yrjön kysymys onkin siis reagointia edelliseen vuoroon (merkityksessä 'jos mitä'). Kysymys saa kysyjän toivoman vastauksen asemesta sävyartikkelilla *-pA* vahvennetun kieltäytymisen. Yrjö reagoi illokuutionsa toteutumattomuuteen affektiivisellä ilmauksella, jonka tehoa kirjailija on korostanut huutomerkillä.

4.1.1.2. Vaihtoehtokysymys

Yksinkertainen vaihtoehtokysymys

(6) AMALIA [riuhaisten itsensä irti]: Minä olen kuullut, minä tiedän vihjauksen.

TUOMAS: *Tiedätkö, sinä enkeli?*

AMALIA [riemuissaan]: Tiedän vihjaukset ja ohjaukset ja kaikki. (285)

Esimerkin 6 toinen vuoro on finiittiverbin *-kO*-liitteellä muodostettu yksinkertainen vaihtoehtokysymys eli verbikysymys. Tuomaan vuorossa kysymykseen on liitetty myös affektiivinen puhuttelulisäys. Funktioltaan täysin aito kysymys ei ole, sillä Amalia on edellisessä vuorossa jo implikoinut tietävänsä vastauksen. Tuomaan kysymyksellä

voidaan ajatella olevan toissijaisena myös kertomaan kehottamisen illokutiivinen sävy. Kontekstista ilmenee kuitenkin Tuomaan tietämättömyys kysymänsä asian suhteen, joten lausumaa voidaan pitää ensisijaisena kysymyksenä.

Amalian toinen vuoro on tyypillinen vaihtoehtokysymyksen vastaus. Vastauksessa toistetaan *-kO*-liittellinen aines ilman liitettä. Lisäksi Amalian lausumassa on täydennyksenä vastausalaan liittyvä luettelo, jossa tyyllillisenä tehokeinona on käytetty monisiteisyyttä.

(7) AINA ZINCK: Huomenta, apteekkari.

JUSSI: Ei kynnyksen yli, tulkaa tänne. [Ojentaa kättään, tervehtivät; vetää Ainaa kädestä.] Uimaanko jo menossa – menkää vain rauhassa.

AINA: *Uimaanko apteekkari?*

JUSSI: Uimaan. Mutta minä odotan. Kas, minkälainen teillä on uusi pusero, enhän tätä ole ennen nähnyt. Kaikki teillä on sievää. Ja käsivarsi – *saanko suudella tuohon, tuohon pitsin rajaan?*

AINA: Ette saa. (212)

Katkelman 7 kolmas vuoro on Ainan vaihtoehtokysymys. Lausuma on lausekekysymys, jossa *-kO*-partikkeli on liittynyt toiminnan tarkoitusta ilmaisevaan MA-infinitiiviin illatiiviin. Lausumasta puuttuu finiittimuotoinen verbi. *Mennä*-verbi on kuitenkin jo edeltävässä Jussin vuorossa, joten sen toistaminen ei ole tarpeellista kysymyksen oikean tulkinnan kannalta. Kyseessä on fokusoitu lausekekysymys, toisin sanoen sen merkitys hyväksytään tai hylätään nimenomaan kysymysliitteellisen jäsenen osalta.

Ainan kysymys saa vakiomuotoisen lausekekysymyksen minimivastauksen eli interrogatiivisen aineksen toiston. Kysymyslausumassaan Aina puhuttelee apteekkaria 3. persoonassa, joka on vakiintunut tällaiseen kohteliaisuuskäyttöön (ks. Yli-Vakkuri 1986, 157). Ilmeisesti kyseessä onkin kohteliaisuusfraasi, sillä muutoin Ainan ja Jussin välisessä keskustelussa käytetään teitittelymuotoja.

Esimerkissä 7 Jussi käyttää toisen vuoronsa lopussa verbikysymystä. Kielipillistuneita kohteliaisuuden osoittamisen keinoja ei tässä kysymyslausumassa ole. Lausuman jyrkyyttä ei lievennetä esimerkiksi konditionaalilla tai *-hAn*-liitteellä. Kysymystä edeltäviä deklaratiiveja toki käytetään kehumisen tai imartelun merkityksessä tavallaan epäsuorana strategiana puhujan intention toteuttamiseksi. Jussin vuoro saa kuitenkin vastaukseksen jyrkän kieltolausuman. Puhuteltava on siis tietoinen puhujan ilmauksen illokuutiosta mutta ei halua sitä hyväksyä.

- (8) AMALIA: *Nytkös sinä jo toista?*
 TOPIAS: Enhän minä nyt. Onhan siinä kuluja kerrakseen, vaan kun on se mökki ja on se lehmä.
 AMALIA: Lehmä!
 TOPIAS: Lehmä. Ja tottahan sitä olen minäkin – niin saatava, saatavahan siihen on akka. (269)

Amalian ensimmäinen vuoro esimerkissä 8 koostuu yksittäisestä verbittömästä lausekekysymyksestä. Kysymys on muodostettu lisäämällä kysyvä liite *-kO* ajankohdan adverbiin *nyt*. Kysymyssanassa on myös liitepartikkeli *-s*, jota käytetään eräänlaisena lieventävänä ja pehmentävänä, usein tuttavallisen sävyn lisäävänä merkitysaineksena (Ikola 1992, 78; Penttilä 1963, 121; ks. myös luku 2.2.1). Lisäksi *-s*-liitteellisessä vaihtoehtokysymyksessä viitataan partikkelitonta kysymystä selvemmin todelliseen tai oletettuun yhteiseen tietoon (ISK, 801).

Amalian kysymys on fokusoitu lausekekysymys, jonka keskeinen illokutiivinen sisältö liittyy erityisesti adverbiin *nyt*. Tämä on havaittavissa myös Topiaksen vastausvuorosta. Hän kieltää 'nyt'-merkityksen, joskin lieventää lausumaansa *-hAn*-liitepartikkelilla.

Amalian toinen vuoro on yksisanainen huudahduslausuma. Lausuma voitaisiin sen mahdollisten prosodisten ominaisuuksien ja kontekstin perusteella tulkita myös funktioltaan vaihtoehtokysymykseksi (likimääräisessä merkityksessä 'lehmäkö nyt on tässä tilanteessa olennainen'). Tätä tulkintaa lausuman illokuutiosta puoltaisi myös Topiaksen seuraavan vuoronsa alussa antama vaihtoehtokysymykselle tyypillinen myöntävä minimivastaus. Fiktiivisen aineiston ollessa kyseessä jää tulkinta ilman lopullista ratkaisua.

- (9) TOPIAS: *Eikös se ole nyt se neiti?*
 AINA: On –
 TOPIAS: Sitähän minä, jotta neiti se tämä on eikä – akka vielä. No – yhyy. [Rykii.] Yh-yh – tuota, juu. (302)

Topiaksen ensimmäinen vuoro on verbikysymys, jossa on ilmausta tuttavallistava *-s*-liitepartikkeli. Lisäksi lausumassa on jälleen näytelmän kielelle ominainen 3. persoonan kohteliaisuuskäyttö. Kysymys sisältää myös myöntöhakuisia polaarisuusaineksia. Topias odottaa saavansa myönteisesti suuntautuvan kieltokysymyksensä propositiolle vahvistusta Ainalta. Kysymyksen myöntöhakuisuutta ilmaisee erityisesti

demonstratiivipronominin sisältämä lauseke *se neiti*, jolla Topias implikoi Ainan tietävän, mistä on kyse. Tietyllä tavalla kysymys lähestyy funktionaalisesti tarkistuskysymystä: Topiaksella on vahva oletamus siitä, että Aina vastaa myöntävästi.

Ainan vastausvuoro esimerkissä 9 sopii vastaukseksi Topiaksen vaihtoehtokysymykseen. Topiaksen seuraava vuoro paljastaa hänen käsittäneen vastauksen myöntöhakuisen kysymyksensä illokuution mukaiseksi. Ainan vuoron perässä oleva ajatusviiva paljastaa kuitenkin hänen epätietoisuutensa Topiaksen kysymyksen suhteen. Puhetilanteen viestinnälliset hankaluudet ovat seurausta siitä, että Topias luulee Ainaa toiseksi henkilöksi.

Puhetilanteen osallistujilla ei siis ole riittävästi yhteistä tietoa, jotta viestintä toimisi moitteettomasti. Aina ei ymmärrä lauseketta *se neiti* samalla tavoin kuin Topias. Kyseessä on siis tapaus, jossa kuulija tulkitsee puheaktin illokutiivisen sävyn toisin kuin puhuja on sen tarkoittanut. Puheaktiteorian toimivuuden kannalta tällaiset väärinymmärryksen mahdollisuudet ovat ongelmallisia (ks. luku 3.2).

- (10) AMALIA [tulee]: *No, jokos täällä on puheltu asiat suoriksi?*
 MIINA: Jo on puhuttu. (306)

Vierusparin 10 etujäsen on Amalian temporaalisella *joko*-partikkelilla ja *s*-liitteellä muodostettu vaihtoehtokysymys. Tällaiset lauseet ovat rakenteeltaan fokusoidun lausekekysymyksen muotoisia, mutta niitä käytetään verbikysymyksen tapaan. Partikkeli ei kuitenkaan ole fokusoitu, eikä lause ehdottomasti toimi päätelmänä kuten fokusoitu lausekekysymys. Vastaukseksi tällaiseen kysymykseen sopii sekä verbin että partikkelin toisto. (ISK, 1600.)

Jälkijäsenenä vierusparissa on Miinan vastauslausuma, jossa toistetaan sekä kysymyksen partikkeli että verbi. Tarkkaan ottaen verbi ei toki ole sama, mutta merkitykseltään *puhella* ja *puhua* ovat hyvin lähellä toisiaan. *Jo(ko)*-partikkeli saa vaikutusalaansa koko proposition. Näin ollen myös *joko*-kysymyslauseilla ilmaistua asiaintilaa tarkastellaan suhteessa sen odotuksenmukaiseen kulkuun. (ISK, 1600–1601.) Tämä on tilanne myös esimerkissä 10. Amalia on jättänyt Miinan ja Topiaksen aiemmin kahden kesken ja saapuu paikalle oletettuaan, että he ovat keskustelleet ja keskustelu on saatu päätökseen.

- (11) ELLI: Ymmärrän, näetkös, että sinulla on ollut pienet ihastuksesi, enkä ole niille mustasukkainen.
 JUSSI: Tietysti on ollut.
 ELLI: *Ja tiedänhän ne kaikki, enkö tiedäkin?*
 JUSSI: Tiedät. (236–237)

Esimerkin 11 Ellin toinen vuoro sisältää tyypillisen liitekysymysrakenteen. Liitekysymyslauseke muodostuu *-kO*-liitteellisestä kieltoverbistä sekä väitelauseen verbin toistosta. Kun liitekysymykselle odotetaan myönteistä vastausta, muotoillaan kysymysrakenne kielteiseksi. Väitelause ilmaisee proposition, johon liitekysymyksellä haetaan kuulijalta vahvistusta. Tätä merkitystä voimistaa myös yhteiseen tietoon viittaava liite *-hAn*. (ISK 1603–1604.) Entisestään Ellin kysymyksen myöntöhakuisuutta vahvistaa myös kysymysliitteen verbissä oleva liitepartikkeli *-kin*. Tällä fokuspartikkelilla implikoidaan lausuman tulkintaa suhteessa odotuksiin (ISK, 807). Ellin *-kin* implikoi odotuksenmukaista tulkintaa.

Pragmaattisesti Ellin liitekysymyksellinen vuoro ei ole ensisijaisesti informaatiota hakevassa vaihtoehtokysymysfunktiossa. Lausumalla halutaan vahvistaa puhujan omaa käsitystä. Illokutiiviselta sävyiltään Ellin kysymyksen voisi luokitella lähinnä ekspressiiviseksi. Toki myös kysymysfunktio erityisesti kielellisen ilmiön myötä on mukana. Kysymys saa myöntävän vastauksen. Kielto olisikin tällaisessa kielellisessä ja pragmaattisessa kontekstissa melkein mahdoton.

Disjunkttiivinen vaihtoehtokysymys

Disjunkttiiviset vaihtoehtokysymykset ovat aineistossa harvinaisia. Mahdollinen selitys tähän voi olla se, että tiiviyteen pyrkivään näytelmätekstiin eivät pidentävät rakenteet istu. Periaatteessahan näytelmässä yleiset yksinkertaiset vaihtoehtokysymykset voitaisiin aina purkaa disjunkttiiviseksi kysymyksiksi. Toinen syy disjunkttiivisten kysymysten puuttumiselle lienee se, että puhetahtuman osallistujilla on kontekstin kautta tietoa, jonka perusteella eri vaihtoehdot voidaan jättää kysymyksissä toistamatta. Eräitä esimerkkejä disjunkttiivisen kysymyksen käytöstä kuitenkin löytyy.

- (12) AMALIA [hengästyneenä]: *Tahdotko ottaa minut vai Miinan?*
 TUOMAS: Tahdonhan minä, tahdon, tahdon.
 MIINA: Elä jätä minua, Tuomas.
 TUOMAS: Enhän minä jätä. (283)

Esimerkissä 12 Amalia käyttää ensimmäisessä vuorossaan perusmuotoista disjunkttiivista vaihtoehtokysymystä. *Vai*-konjunktioilla on tässä tapauksessa yhdistetty vain lauseen osia. Amalia tarjoaa Tuomalle valittavaksi kaksi propositiota. Lausuman illokutiivinen sävy on ehdottomasti kysyvä. Kysyvää funktiota korostaa puhetilanteen konteksti; läsnä (ja Tuomaaseen fyysisestikin tarttuneina) ovat molemmat Tuomaan morsianehdokkaat.

Tuomas ei Amalialle suuntaamassaan vastausvuorossa käytä tyypillistä disjunkttiivisen kysymyksen minimivastausta eli jompaakumpaa tarjottua propositiota. Vastaus kohdistuu edeltävän kysymyksen verbiin. Vaikuttaa siis siltä, että tällä yksinkertaiseen vaihtoehtokysymykseen sopivalla vastauksella Tuomas epätietoisuutensa vuoksi välttelee kannan ottamista varsinaiseen disjunktioon. Loogisesti analysoituna Tuomaan vastauslausuma identifioi molemmat propositiot omakseen. Lisäksi Tuomaan vastaus Miinan imperatiivimuotoiseen vetoomukseen jatkaa epäsuoruuden linjaa.

Myöhemmästä dialogista selviää kuitenkin, että Tuomas mitä todennäköisimmin on valintansa jo ennen esimerkin 12 kysymystä tehnyt. Näin ollen Tuomas vastauksissaan siis soveltaa valitsemaansa kohteliaisuusstrategiaa. Hänen tavoitteenaan on epäsuoralla viestinnällään suojella puhetilanteen osallistujien kasvoja ja välttää avointa konfliktia. Puhetilanne on näytelmän roolihahmoille hankala, mutta näytelmätekstin kahtaalle suuntautumisen myötä katsojalle (lukijalle) kohtaus näyttäytyy lähinnä koomisessa valossa.

- (13) JUSSI: Sehän oli leikkikysymys tuo sinun kysymyksesi. Eihän sinulla ole, *kestä pidät – Vai olisiko?* – Eihän ole?
 ELLI: Olisiko se sinusta niin mahdotonta? Olenko minä jo niin ruma ja vanha mielestäsi?
 JUSSI: Et, et suinkaan. [Käy totiseksi.] (232)

Katkelmassa 13 Jussin vuoro sisältää kaksi deklaratiiivilauseetta, joista toisessa on alisteinen kysymyslause. Jälkimmäistä deklaratiiivilauseetta seuraa *vai*-konjunktioilla ja *-ko*-liitteellä muodostettu interrogatiivilause. Kyseessä on tietynlainen disjunkttiivinen vaihtoehtokysymys (merkityksessä 'onko vai ei ole').

Deklaratiivilauseeseen liittyessään kysymysmuotoinen *vai*-lausuma voi tukea edellä esitettyä kantaa, sanotulle haetaan näin vahvistusta (ISK, 1605). Esimerkin 13

ensimmäisessä vuorossa korostuu kieltohakuisuus. Lausumissa on kolme kertaa käytetty Jussin olettaamaan yhteiseen tietoon viittaavaa *-hAn*-liitettä.

Elli vastaa kysymykseen kahdella verbikysymyksellä. Vastausvuoro on varsin kaukana disjunkttiivisen kysymyksen perusvastauksesta. Seuraavasta puheenvuorosta ja sen yhteydessä olevasta parenteesi-ilmauksesta voi kuitenkin havaita Jussin tulkinneen Ellin vuoron ainakin jossain määrin selväksi vastaukseksi omaan kysymykseensä. Ellin vastaus ei toki ole merkitykseltään yksiselitteisesti 'kyllä' tai 'ei', mutta Jussin kysymyksen illokuutioon se joka tapauksessa sopii.

(14) YRJÖ: *Kumpaanko sinut nyt vihittiin, Tuomas?*

TUOMAS: Vaimooni, morsiameni kälyyn [viittaa ensin Amaliaa sitten Miinaa]. (325)

Esimerkin 14 aloittava vuoro on disjunkttiivinen vaihtoehtokysymys, joka on muodostettu *kumpi*-interrogatiivipronominilla ja *-kO*-liitteellä. Vastausvaihtoehtoja ei lausumassa nimenomaisesti tuoda julki, mutta ne ovat kontekstin perusteella puhetilanteessa selvillä. Lausuma ei tosin puhefunktioltaan ole täysin aito kysymys. Tuomaan morsian on ollut jo Yrjön tiedossa. Tuomaskin ymmärtää kysymyksen varsinaisen illokutiivisen sävyn ja vastaa epäsuoran leikkisästi hieman ohi kysymyksen edellyttämien vaihtoehtojen. Toisaalta parenteesista käy ilmi, että hän osoittaa varmuuden vuoksi vaimoaan vastauksen yhteydessä.

4.1.1.3. *Vai*-partikkelilla muodostettu kysymys

Vai-partikkelilla muodostettuja ensisijaisesti kysymysfunktioisia ilmauksia ei aineistossa ole paljon. *Vai*-alkuiset rakenteet ovat lähinnä ilmaisemassa päivittelyä, hämmästyä, ihmettelyä tai lausumien liittymistä edeltävään tai edeltäviin vuoroihin. Luvussa 2.2.1.3 käsiteltyjä *entäs(s)*-lausepartikkelilla muodostettuja funktioltaan kysyviä lausumia aineistosta ei löydy.

(15) AINA [laittaa pakettia]: *Vai puuderoipi Miina itseään.*

MIINA: Jo aikoja sitten. On parempi aikansa katsoa kuin katua. (259)

Esimerkin 15 Ainan vuoron väitelauseeseen on liitetty *vai*-partikkeli, joka tekee ilmauksesta kysyvän. Merkitykseltään lausuma on vaihtoehtokysymyksen kaltainen

(‘puuteroiko Miina itseään’). Sanajärjestys ei ole väitelauseen kaltainen, verbi on lauseen fokuksena. Verbissä on vanhakantainen yksikön 3. persoonan päätte *-pi*. Aina käyttää puhuttelussa 3. persoonaa, joka kohteliaisuusmuotona sopii kyseessä olevaan asiakaspalvelutilanteeseen. Katkelma on jatkoa esimerkille 3.

Ainan vuoroa ei ole varustettu kysymysmerkillä, mutta kontekstin perusteella se on tulkittavissa kysymykseksi. Myös Miina ymmärtää lausuman illokutiivisen sävyn olevan kysyvä ja vastaa omassa vuorossaan myöntävästi. Toissijaisesti Ainan lausumalla voi ajatella olevan ekspositiivinen tehtävä. Kysymys pitää keskustelua yllä samalla, kun hän pakatoi Miinan ostoksia.

- (16) AMALIA: Ei, Noak se on varmin esi-isä. Pekasta ei raamattu mitään puhu. No, kun on yhä vanhat esi-isät, elä kersku. *Vai kauneudellasiko ylpeilet?*
 MIINA: Olenkos minä ruma?
 AMALIA: Et, et. Thyh! Kaunis on harakkakin, kun harvoin näkee. Johan olen sanonut, pysyisit kauempana etkä toisen kalavesille verkkojasi laskisi. (225)

Esimerkissä 16 Amalian ensimmäinen vuoro sisältää useita lausumia, joista viimeinen on *vai*-alkuinen interrogatiivilause. Kysyvän funktion vahvistimena lauseessa on myös hakukysymyksen liite *-kO*. Lisäksi lause päättyy kysymysmerkkiin.

Vai-kysymys viittaa edeltäviin lausumiin, joissa Amaliaa ilmaisee epäilyään Miinan aiemmin keskustelussa esittämään ylpeilyyn sukujuuristaan. Kysymyslausumalla vahvistetaan edeltäviä deklaratiiveja (välissä on toki imperatiivimuotoinen direktiivikin). Merkitys on siis seuraava: ’jos et suvullasi pysty kerskumaan, niin kauneudellasiko ylpeilet’. Amalian toisen vuoron perusteella voi tulkita, että hänellä itsellään on selvä käsitys Miinan ulkonäöllisistä ominaisuuksista. Näin ollen *vai*-kysymyslauseella on kysymisen ohella myös muita pragmaattisia funktioita (ehkä ennen muuta ekspressiivinen). Se toimii myös eräänlaisena affektiivisena haasteena, jonka Miina ottaa vastaan.

Miina ei vastaa Amalian kysymykseen tyypillisellä vaihtoehtokysymyksen vastauslausumalla, vaan hänen vastauksensa on samalla verbikysymys. Periaatteessa Miinan vastaus jättää esitetyn kysymyksen proposition auki ja tarttuu ennemminkin Amalian kysymysvuoron tarjoamaan affektiiviseen haasteeseen. Miina kysymyslausumallaan tuskin ensisijaisesti haluaa informaatiota ulkonäöstään, vaan ilmauksen kysymys kohdistunee Amalian käytökseen merkityksessä ’väitätkö minun

olevan ruma'. Amalia tavallaan hyväksyy tämän epäsuoran kysymysmerkityksen aloittamalla esimerkin 16 viimeisen vuoronsa tavallisella verbikysymyksen vastauksella, jonka merkitys on vastausta seuraavien huudahduksen ja deklaraatiivin perusteella täysin päinvastainen kuin ilmauksen pintarakenne.

- (17) TOPIAS: Ja mikäpä tuossa. Akan tarpeessahan sitä minäkin. Olikos niitä perillisiä, niitä lapsia sinulla?
 MIINA: Mitäs se mestari –
 TOPIAS: Kysyn, jotta tiedän. *Vai ei, noo, eikä muuta rikettä papinkirjassa?*
 MIINA: Eihän mestari, ei toki. Ja vaatetta on. (305–306)

Topiaksen toinen vuoro katkelmassa 17 sisältää *vai*-alkuisen kysymyslauseen. Siinä *vai*-sana on luonteenomaisessa käytössään tarkistuskysymyksen funktiossa. *Vai*-lausuma liittyy Topiaksen aiempaan vaihtoehtokysymyksen¹⁵ sisältämään vuoroon, jossa hän tiedustelee Miinan mahdollisista lapsista. Topias on jo Miinan vuorossa saanut haluamansa tiedon, joten hän ei odota tarkistuslausumalleen ainakaan kielellistä vastausta vaan jatkaa kysymysten esittämistä.

4.1.1.4. Alisteinen kysymyslause

Alisteisen kysymyslauseen sisältävän yhdyslauseen funktio määrittyy ensisijaisesti päälauseen mukaan. Tämän seurauksena harvat alisteisen kysymyslauseen sisältävät lauserakenteet ovat merkitykseltään kysyviä. Poikkeuksia ovat esimerkiksi *kysyä*- tai *kertoa*-verbin täydennyksenä olevat kysymyslauseet, joiden päälauseessa on puheaktipersona. Tämänkaltaisia puhefunktioltaan kysyviä alisteisen kysymyslauseen käyttöjä aineistossa on useita. Valtaosassa tapauksista yhdyslauseen verbi on imperatiivimuotoinen.

- (18) ELLI: Kerro. Ja mainitse myös, *mihinkä te ihmisessä yleensä ihastutte?*
 JUSSI [ei huomaa Ellin nousevaa raivoa]: Kaikkeen voi ihastua, milloin mihinkin. Siihenkin, ettei ole mihin ihastua. Miehet ovat sellaisia. Mitä ne henkevydestä tahi muusta. Kun on rahaa tahi kun on sievä ja viehättää. (239)

¹⁵ Topiaksen kysymyksessä on imperfektin toissijainen käyttö. Penttilä (1963, 474) nimittää tällaista käyttöä suhteutusimperfektiksi. Puhuja (usein juuri kysyjä) nykyhetken tapahtumaa tarkoittaen suhteuttaa sen aiemmin puheena olleeseen tai mielessään aiemmin ajattelemaansa asiaan.

Esimerkissä 18 Ellin vuoro sisältää kaksi yksikön 2. persoonan imperatiivissa olevaa tyypillistä direktiivilausemaa sekä alisteisen kysymyslauseen, joka toimii sitä edeltävän imperatiivilauseen objektina. Kysymyslausema on tavallinen hakukysymys, jonka ominaisuutta hakevassa kysymyssanassa on liitekonjunktio *-kA* (ks. ISK, 155).

Ellin vuoro on selvästi tulkittava funktioltaan kysyväksi. Vastausta edellyttävää illokuutiivista sävyä painotetaan suorilla imperatiivimuotoisilla direktiiveillä. Voimakkaiden ja kohteliaisuusstrategioista piittaamattomien direktiivien käyttöä selittää puhujan tunnetila sekä tietysti se, että puhetilanteen osallistujat ovat läheisiä. Ellin vuoron kysymystulkintaa vahvistaa myös kirjoittajan antama vihje eli kysymysmerkki. Jussi vastaa omassa vuorossaan kysymykseen. Vastaus koostuu useasta lausumasta, mikä on hakukysymyksille tavallista. Vastausvuoro sisältää myös retorisen kysymyksen, jonka merkitys lienee Jussin ajatuksissa yleisen totuuden implikoiminen suoraan sitä sanomatta.

Esimerkkien 18 ja 19 kaltaiset alisteisia kysymyslauseita sisältävät yhdyslauserakenteet hämärtävät kysymisen ja käskemisen välistä rajaa illokuutioiden luokittelussa. Tulkittaessa Ellin vuoroa esimerkissä 18 pragmaattisena kokonaisuutena, voi sen illokuution perustellusti ajatella olevan käsky vastaamiseen. Käskeminen ja kysyminen yhdistyvät vuorossa myös lauserakenteen tasolla (vrt. esimerkki 2 s. 63, jossa direktiivi ja interrogatiivi ovat erillisinä lauseina). Kirjallisuudessa kysymys interrogatiivien direktiivisyydestä on ollut kiistanalainen. Searle kuitenkin lähti luokittelussaan siitä, että kysymykset kuuluvat direktiivien luokkaan (ks. luku 3.2).

(19) MIINA: Arvatkaapas, Tuomas, *mistä sain kirjeen?*

TUOMAS: Postista, tietävästi, sieltähän kirjeet tulevat.

MIINA: No arvatkaapa, *mitä siinä oli?*

TUOMAS: Mitäs sitä nuorten tyttöjen kirjeessä on.

MIINA: Ei, ei. He-he. – Siinä oli synkempiä asioita. Oli, että tätini oli sairastunut. (250–251)

Katkelmassa 19 Miinan kaksi ensimmäistä vuoroa sisältävät alisteisen kysymyslauseen. Molempien kysymysten hallitsevassa lauseessa verbi on imperatiivin 2. persoonassa. Verbeissä on myös tuttavallistava *-pA*-sävyartikkeli, ensimmäisessä vuorossa lisäksi samassa funktiossa *-s*. Miina käyttää näissä vuoroissaan myös teitittelyä (monikon 2. persoonan toissijainen käyttö), joka on virallisen kohteliaisuuskoodin perustava muoto ja tuttu myös kaikista suomen kielen murteista (Yli-Vakkuri 1986, 106). Teitittely ei

tässä perustu muodollisen, negatiivisen kohteliaisuuden tavoitteluun sosiaalisen eriarvoisuuden vuoksi. Kyseessä on toki ajan tapa, mutta kontekstin perusteella paljastuu lisäksi Miinan jännittävän Tuomaan tapaamista ihastumisensa vuoksi, joten hän peitellee omia tunteitaan valitessaan muodollisemman puhuttelurekisterin.

Miinan vuoroissa alisteisena kysymyslauseena on tyypillinen hakukysymys. Molemmat vuorot ovat funktioltaan selvästi kysyviä, tosin eräänlaisia tarkistuskysymyksiä, sillä kysyjä tietää vastaukset. Vahvistuksena molemmissa on myös kysymysmerkki. Tuomas tulkitsee vuorojen illokuutiot puhujan edellyttämällä tavalla eli toisin sanoen vastaa kysymyksiin. Ensimmäisessä vastausvuorossaan hän tosin tyylilleen uskollisen nokkelasti viittaa kysymyksen *mistä*-sanaan paikan ilmauksella jättäen huomiotta puhujan todennäköisesti tarkoittaman 'keneltä'-merkityksen. Tuomaan ensimmäisen vastauksen puhefunktio on siis jonkinlainen puhetilanteeseen kevennystä tuova hauskuttaminen varsinaisen deklaratiiivisen informoinnin asemesta. Myös Tuomaalle on toki selvää Miinan tietävän vastauksen kysymyksiin, joten arvaamisen sijasta hän käyttää hyväkseen mahdollisuuden toisenlaiseen lausumaan. Kysymänsä asiasisällön Miina paljastaa itse myöhemmin.

Tuomaan toinen vastausvuoro ei pintatasolta tarkasteltuna vaikuta sopivalta vastaukselta Miinan esittämään hakukysymykseen. Vastausvuoro on kysymysmuotoinen, mutta funktioltaan eräänlainen sukkela vihjaus (ehkä merkityksessä 'nuorten tyttöjen kirjeet ovat yleensä rakkauskirjeitä'). Miinan viimeisestä vuorosta käy ilmi, että hän on ymmärtänyt tämän Tuomaan tarkoittaman illokutiivisen sävyn. Näytelmän esitystilanteessa Tuomaan retorista kysymystä olisivat todennäköisesti vahvistamassa erilaiset puheen prosodiset piirteet sekä ilmeet ja eleet, joiden myötä lausuman pragmaattinen tulkinta olisi yksiselitteisempää.

- (20) AINA [tulee, epäröi, pysähtyy ovella]: Pyydän anteeksi. Olisin kysynyt, *sopiiko päivällistä siirtää puoli tuntia*, vieraani tulee vasta postihevosesessa.
 [Elli katsoo alas, istuu kalpeana ja kärsivänä.]
 JUSSI: Kuinka vain on parasta, Elli?
 ELLI [hermostuneena]: Ainahan sen määrää –
 JUSSI: Odotamme siis. (319)

Esimerkissä 20 on aineistossa rakenteeltaan harvinainen funktioltaan kysyvä alisteisen kysymyslauseen käyttö. Imperatiivimuotoisen hallitsevan lauseen sijaan Ainan vuoron alisteisen kysymyslauseen sisältävän yhdyslauseen rakenteen päälauseen verbi on

konditionaalissa. Päälause on muodoltaan deklaratiiivinen ja tempukseltaan perfekti. Alisteisena kysymyslauseena on verbikysymys, jolla on selittävänä lisänä deklaratiiivilause.

Edeltävästä kontekstista selviää, että Aina todennäköisesti on huomannut Jussin ja Ellin käyneen tunteikasta sananvaihtoa. Tilanne on siis herkkä ja vaatii Ainalta äärimmäistä kohteliaisuutta, jota hän ilmaisee anteeksipyyntöllä vuoron alussa ja epäsuoruutta käyttäen perfektimuotoisella konditionaalilla kysymyksen hallitsevassa lauseessa. Konditionaalien käyttö on yleistä myös juuri keskustelun ja puheenvuoron avausfraaseissa (Matihaldi 1980, 45).

Yli-Vakkurin (1986, 207) mukaan konditionaalien käyttö kohteliaassa puheessa viestii epäsymmetrisistä sosiaalisista suhteista. Aina on sosiaaliselta statukseltaan alempana apteekkaria ja hänen vaimoan, vaikka kuuluukin näytelmän ylimpään sosiaaliluokkaan. Apteekkioppilaana hän kuitenkin on ammatillisesti rooliltaan apteekkarin alapuolella, lisäksi myös iältään nuorempi.

Ainan vuoron yhdyslause on epäsuorasta rakenteestaan huolimatta illokuutioltaan selvästi kysyvä, vaikka tällä kertaa yhdyslauseen perässä ei olekaan kysymysmerkkiä (vrt. esimerkkeihin 18 ja 19, joissa hallitsevan lauseen verbi on imperatiivissa). Hän toivoo saavansa vaihtoehtokysymykseensä vastauksen. Kontekstin perusteella voidaan päätellä kysymyksen olevan tärkeä ja aito, tuskinpa Aina muuten lausumaansa tulisi esittämään keskelle vaikeaa parisuhdeselvittelyä.

Jussi siirtää kysymyksen jälkeisessä vuorossaan vastuun vastauksen antamisesta Ellille. Jussin lausuma on tavallisesti syyn kysymiseen käytetyn *kuinka*-sanalla avulla muodostettu hakukysymys. Lausuma on hakukysymys kuitenkin vain muodollisesti, merkityksellisesti siinä haetaan vastausta Ainan vaihtoehtokysymykseen. Ellin vastaus on deklaratiiivilause, eikä ilmauksen pintatasolla tunnu ottavan kantaa kummankaan vaihtoehdon puolesta. Vastaus sisältää pelkän tiedon välittämisen lisäksi myös Jussiin kohdistetun ivallisen illokutiivisen sävyn (eräänlainen behabitiivi tai ekspressiivi). Vastauksen merkitys lienee likimäärin 'Samapa tuo. Miksi minulta kysyt, Ainahan täällä määrää'.

Esimerkin 20 viimeinen vuoro on Jussin deklarativimuotoinen lausuma, joka on lopullinen vastaus Ainan keskustelun alussa esittämään kysymykseen. Jussin lausuma muodostaa myös vierusparin edeltävän Ellin vuoron kanssa. Jussi huomioi Ellin ilmauksesta vain sen pintatason merkityksen (’päivällistä voidaan siirtää, jos Aina niin toivoo’) ja jättää vastaamatta illokuution ivalliseen puoleen. Toisin sanoen hän yrittää osoittaa Ellin olleen päätöksentekijä asiassa.

Jussin vastauksen voidaan deklarativimuodostaan huolimatta tulkita sisältävän myös direktiivin piirteitä. Hakulinen ja Karlsson (1988, 277) luokittelevat tällaisen käytön väitelauseen toissijaiseksi käytöksi ensisijaiseen eli toteamisen tai väittämisen puhefunktiioon nähden. Ison suomen kieliopin mukaan väitelauseen direktiivistä käyttöä ei ole välttämättä käsitettävä toissijaiseksi. Direktiivinen tulkinta on seurausta siitä, että verbin preesensiaikamuoto voi merkitykseltään olla myös futuurinen. Direktiivisyyttä vahvistaa puhujan auktoriteettiasema. Jos puhujalla on puhetilanteessa valta saada ilmauksensa sisältö (erityisesti lähitulevaisuudessa) toteutumaan, tulkitaan aie tai ennustus direktiiviseksi. (ISK, 1576.) Jussin viimeinen lausuma esimerkissä 20 toteuttaa nämä edellytykset, joten sitä voidaan pitää direktiivisenä.

4.1.2. Puhefunktioltaan kysymys, pintamuodoltaan muu

Aineistosta löytyy jonkin verran esimerkkejä, joissa kysymisen funktiossa käytetään muodoltaan muuta kuin interrogatiivista lausumaa. Ongelmallista näiden lausumien kohdalla on se, että tulkinnassa joudutaan nojautumaan pitkälti kontekstitietoon. Lausumat ovat usein lyhyitä, vain yhdestä tai muutamasta sanasta koostuvia lausekkeita. Joukossa on myös joitakin deklaratiivilauseita.

Aineiston suppeuden vuoksi tällaisten ilmausten pitkälle menevä luokittelu ei ole tarkoituksenmukaista. Lisäksi luokittelua vaikeuttaa se, että ilmaukset eivät yleensä ole tulkinnaltaan yksiselitteisiä. Yhteistä näille lausumille on se, että kirjoittaja on yleensä korostanut niiden puhefunktiota kysymysmerkillä. Tulkintani perustuukin kontekstin lisäksi puheen prosodisten piirteiden tuntemattomuuden vuoksi osittain juuri kysymysmerkin käyttöön. Todellisten puhetilanteiden tutkimuksen kannalta näin yksioikoista tulkintapaa voidaan toki aiheestakin kritisoida.

- (21) TOPIAS: Ka, sattuu, sattuu. Jos oikein äkeisiinsä paneutuu, niin potemaan heittäytyy, niin kuin se Riittästiina siinä mökillä, se akka.
 JUSSI: *Se Topiaksen emäntä?*
 TOPIAS: Se, se sama kapine. (215)

Jussin yhdestä lausumasta koostuva vuoro sisältää vain substantiivilausekkeen, joka kirjoitusasussaan päättyy kysymysmerkkiin. Näytelmän kielelle ominaisesti Jussi käyttää ilmauksessaan kohteliaisuuskoodiin kuuluvaa 3. persoonaa ja etunimipuhuttelua. Puhefunktioltaan vuoro vaikuttaa lähinnä eräänlaiselta tarkistuskysymykseltä. Demonstratiivipronominilla *se* viitataan edelliseen vuoroon. Puhuja haluaa varmistuksen oletukseensa, jonka mukaan mainittu henkilö on Topiaksen vaimo. Jussin vuoron parafraasi merkityksen kannalta voisi olla vaihtoehtokysymyksen kaltainen lausuma ”*Olihan se Riittästiina Topiaksen emäntä?*”.

Jussin kysymyslausuman illokuutio toteutuu Topiaksen vastatessa myöntävästi. Jussin ilmauksessa on myös keskustelun etenemiseen liittyvää ekspositiivista sävyä. Lausumalla rohkaistaan Topiasta jatkamaan kertomustaan ja antamaan lisätietoja. Varsinaiset muodolliset kysymysrakenteet toimivat usein toissijaisessa funktiossaan pyyntöinä tai kehotuksina (esimerkiksi *Niinkö?*).

- (22) JUSSI: Ja olihan minulla sitten tosiaankin aivan pieni joutava juttunen. Jokohan sinä sitä tarkoittit?
 ELLI: *Aivan äskettäin?* [Odottaa.]
 JUSSI: Äskettäin. Sanon sen vain siksi, että näet, kuinka puhdas olen. En mitään peitä. *Ja onhan se sillä kuitattu, kun sen sanon?*
 ELLI: On.
 JUSSI: Ne toiset ihastukset ovat ennen naimista. Tämä on jälkeen.
 ELLI: *Jälkeen?*
 JUSSI: Jälkeen. *Vaan ethän sinä suutu?* En ensin ajatellut sanoa sitä, mutta kun sinä olet niin hyvä ja järkevä – *etkä loukkaannu?*
 ELLI: En loukkaannu. (238)

Esimerkissä 22 kahdenlaisia epäsuoria kysymyksiä: lyhyitä adverbilausekkeita ja deklaraatiivilauseita, joihin *-hAn* liitepartikkeli lisää kysyvän merkityksen. Kysymysfunktioista tulkintaa vahvistavat jälleen kysymysmerkit lausumissa.

Ellin ensimmäinen ja kolmas vuoro ovat rakenteeltaan toistensa kaltaisia. Molempien vuorojen lausumat koostuvat yksittäisistä adverbeista. Merkitykseltään lausumat vastaavat lähinnä vaihtoehtokysymystä. Ensimmäiseen lausumaan Elli jää odottamaan vastausta, joten ilmauksen illokuutio ei ole epäselvä. Jussi vastaa molempiin Ellin

kysymyksiin odotuksenmukaisella vaihtoehtokysymyksen minimivastauksella eli toistamalla kysymyksessä esitetyn proposition. Esitystilanteessa (sekä aidossa puhetilanteessa) on todennäköistä, että Ellin puheenvuorojen kaltaisiin pintatasoltaan epätyypillisesti puhefunktioitaan ilmaiseviin lausumiin liittyy tulkintaa yksinkertaistavia prosodisia piirteitä.

Katkelman 22 kahdessa Jussin vuorossa on sävyartikkelin *-hAn* sisältäviä deklaraatiivilauseita, joiden puhefunktio on kysyvä. Pääte on liitetty lauseiden finiittiverbeihin. Jälkimmäisessä vuorossa kysyvä lausuma jatkuu selittävän väitelauseen jälkeen vuoron lopussa, konnektiivina on kopulatiivinen *-kA*-liite. Tämän lausuman alussa on sävyartikkeli *vaan*, jolla merkitykseltään tarjotaan jollekin asiaintilalle pätevämpi vaihtoehto: tässä esimerkissä suuttumatta ja loukkaantumatta oleminen (ISK, 1051). Määrätilanteissa *-hAn*-päätteisellä verbillä alkavat lausumat voidaankin tulkita tarkistus-kysymyksiksi. Tavalliseen *-kO*-kysymykseen verrattuna *-hAn*-kysymys ilmaisee kysyjällä olevan ennakkotietoa puheen aiheesta. Lisäksi tällainen kysymys hakee vastaajalta samanmielisyyden osoitusta. (ISK, 798.)

Ellin vastausvuorot näihin myöntöhakuisiin *-hAn*-kysymyksiin ovat odotuksenmukaisia. Ylipäänsä tämäntyyppisten *-hAn*-päätteellisen predikaatin sisältävien lausumien illokuutioiden kysymystulkinta lienee kieliyhteisössä varsin konventionaalistunutta. Vastauslausumissa Elli toistaa kysymysfunktiossa toimineiden väitelauseiden verbit.

(23) TOPIAS: Kuume, se keuhkojen kuumetus.

JUSSI: *No, ja Topias tuli tohtoriin?*

TOPIAS: Noo – maksaisiko tuo vaivan? Jospa se ei eläne enää.

JUSSI: Mutta pitää sitä siltä – (215)

(24) ELLI [vaitiolon jälkeen]: *Tulee siis vieraita?*

JUSSI: Tulee Ainalle. (319)

Esimerkeissä 23 ja 24 on kysymysfunktioisia deklaraatiivilauseita. Jussin vuoro esimerkissä 23 koostuu yhdestä deklaraatiivimuotoisesta lausumasta. Lausuman verbi on imperfektissä, jota käytetään suomen kielessä kohteliaisuuden ilmaisemiseen (Yli-Vakkuri 1986, 181). Vaihtoehtoisesti tempusvalinnan voi tulkita olevan myös esimerkki suhteutusimperfektistä (ks. katkelma 17 s. 73). Jussin vuoro alkaa dialogipartikkelilla *no*, joka on suomen kielen yleisimpiä partikkeleita ja esiintyy tavallisimmin juuri

vuoron tai lausuman alussa. Dialogipartikkelina se ilmaisee uuden tiedon vastaanottamista, kuten myös tässä tapauksessa. (ISK, 773, 781.)

Jussin lausuma 23 on siis puhefunktioltaan kysyvä ja merkitykseltään lähinnä verbikysymystä vastaava ('Tuliko Topias tohtoriin?'). Topiaksen vastauslausuma ei ole rakenteeltaan tyypillinen vaihtoehtokysymysvastaus vaan emmintää ilmaiseva muodoltaan verbikysymyksen kaltainen retorinen kysymys. Topiaksen vuorossa vastauslausumaa seuraa sille alisteinen adverbiaalikonjunktiolla *jos* alkava lause, joka perustelee edeltävän lausuman emmintää. *Jos*-lauseen verbi on (kielteisessä) potentiaalissa, jota käytetään Itä-Suomessa ja varsinkin Savossa yleisenä puheen lievennyskeinona eritoten kysymyslauseissa (Yli-Vakkuri 1986, 211).

Topiaksen vastausvuoro esimerkissä 23 on mahdollista tulkita myös kysymykseksi, jolla hän tiedustelee apteekkarin mielipidettä vaimonsa mahdollisen hoidon järjestämisestä. Tätä tulkintaa puoltaa se, että lausuman perässä on jälleen kysymysmerkki, jonka käyttö vaikuttaa teoksessa yleensä harkitulta kysymisen illokuutioon viittaamiselta etenkin pintamuodon kannalta epäselvien ilmausten kohdalla. Lisäksi Jussi katkelman viimeisessä vuorossa vastaa Topiaksen kysymykseen. Mahdotonta on tietenkin arvata, tulkitseeko Jussi Topiaksen edellisen vuoron illokuutioon kysyväksi vai onko kyse sittenkin siitä, että hän pitää tohtorille menoa kyseisessä tilanteessa kehottamisen arvoisena asiana. Joka tapauksessa Jussin viimeinen lausuma sisältää selvästi direktiivisen sävyn. Myöhemmin ilmenee, että Jussin illokuutio myös toteutuu, Topias lähtee tohtorin luokse.

Esimerkissä 24 on Ellin deklarativimuotoinen mutta puhefunktioltaan selvästi kysyvä vuoro. Merkitykseltään tämä yhden lausuman sisältävä vuoro on vaihtoehtokysymys, jossa haetaan vastausta siihen, tuleeeko vieraita vai ei. Odotuksenmukaisesta väitelauseesta Ellin ilmaus eroaa sananjärjestykseltään. Lausumassa on inversio eli käänteinen sanajärjestys. Vuoron alkuun on nostettu kysymyksenalainen jäsen eli tässä tapauksessa verbi. Rakenne vastaa tavallista verbikysymystä, erona on oikeastaan vain *-ko*-liitteen puuttuminen. *Sii*s-konnektiivilla viitataan siihen, että aihetta on käsitelty keskustelussa jo hieman aiemmin.

Kysymys saa odotuksenmukaisen vastusrakenteen eli kysytyn kielenaineksen toiston. Jussin kysymyksen jälkeinen vuoro ei kuitenkaan ole aivan minimivastaus, vaan

verbillä on täydennyksenään allatiivimuotoinen habitiiadverbiaali. Adverbiaalilla Jussi halunnee ilmaista merkitystä 'ei minulle vaan Ainalle' ja näin luoda vaimonsa silmissä etäisyyttä itsensä ja Ainan väliin.

- (25) TOPIAS: Niinpä, niinpä näkyy – *sen ymmärtää, jotta sitä niin kuin miehen puutteessa olet.*
 MIINA: Noo –
 TOPIAS: Mitä, noo, joo, ähää – Mitäpä tuosta sitten – (305)

Topiaksen ensimmäinen vuoro esimerkissä 25 koostuu reagoinnista edeltävään puheeseen ja konjunktiosivulauseellisesta yhdyslauseesta. Muodollisesti ilmaus on väitelause, mutta puhefunktio sivulauseen myötä on selvästi kysyvä. Kyseessä ei kuitenkaan ole alisteinen kysymyslause, sivulauseessa ei ole varsinaista interrogatiivi-ilmausta vaan adverbiaalikonjunktio *jotta*. Penttilän (1963, 562) *jotta*-konjunctiota voidaan käyttää kansanomaisesti tämältyyppisissä yhdyslauseissa. Lausuman päälauseen merkitystä on vaikea tulkita. Mahdollisesti tarkoituksena on persoonan häivyttäminen: Topias viittaa 3. persoonalla itseensä (merkityksessä 'olen ymmärtänyt'). Merkitykseltään ilmaus on lähinnä vaihtoehtokysymys.

Topias on aiemmin saanut tietoonsa, että Miina olisi hänelle sopiva morsianehdokas. Ilmauksellaan Topias siis haluaa varmistaa tietojensa paikkansapitävyyden. Miina tulkitsee Topiaksen lausuman illokuution kysyväksi ja vastaa siihen omassa vuorossaan. Vastauksen merkitys ei kielelliseltä pintatasoltaan aukea helposti, mutta kontekstin ja Topiaksen seuraavan vuoron perusteella sen voi tulkita myöntäväksi.

4.1.3. Pintamuodoltaan kysymys, puhefunktioltaan muu

Aineistossa on runsaasti kysymysrakenteiden toissijaista käyttöä. Pääosassa tapauksista kysymysrakenne on puhefunktioltaan deklaratiiivisessa käytössä retorisia kysymyksiä, joilla henkilöt esittävät omia näkemyksiään puheena olleista asioista. Retoriset kysymykset näyttävät olevan Miehen kylkiluu -näytelmän kielen tyylille ominaisia. Jonkin verran kysymysrakennetta käytetään myös pohdinnan, päivittelyn, hämmästelyn tai paheksunnan funktioissa, joiden erottaminen deklaratiiivisesta retorista kysymyksestä tuottaa toisinaan vaikeuksia. Kysymysten direktiivinen käyttö aineistossa on yllättävän harvinaista.

4.1.3.1. Retorinen ja deklaratiiivifunktionen kysymys päälauseen asemassa

- (26) AMALIA: Ihanhan siitä lakikin rankaisee –
 TOPIAS: *Mistäpä se laki sen tietää, ei sano sille.*
 AMALIA: Ei se lääkäri paljoa – *ottaisikoon tuo markan –*
 TOPIAS: Ei sitä markkaakaan toki yhdestä eukosta ja sen metkuista. (218)

Esimerkin 26 Topiaksen ensimmäisessä vuorossa on tavanomainen retorinen kysymys. Vuoro koostuu hakukysymyksestä ja deklaratiiivilauseesta. Merkitykseltään Topiaksen interrogatiivirakenteinen lausuma implikoi tyypillisen retorisen kysymyksen tapaan päinvastaista, kuin kysymyksen pintarakenne ilmaisee ('ei laki voi tietää'). Lausumaa voidaan nimittää puhefunktioltaan myös toissijaiseksi toteamukseksi. (Hakulinen–Karlsson 1988, 286.)

Topiaksen kysymyslausumassa on *-pA*-sävyartikkeli, joka vahvistaa lausuman kieltohakuisuutta. Partikkeli *-pA* onkin eräs niistä konventionaalituneista keinoista, joilla kysymys voidaan merkitä retoriseksi. Yleinen retorisen kysymyksen ominaisuus on myös verbiloppuisuus, josta Topiaksen lausuma on hyvä esimerkki. (ISK, 1609.)

Topiaksen vuoro on reagointi Amalian edeltävään vuoroon. Hän ilmaisee vuorossaan oman kantansa lain voimasta. Illokuutioltaan kyseessä on Searlen luokituksen mukaan lähinnä representatiivi ja toissijaisen käytön myötä myös epäsuora puheakti. Topiaksen kysymyksen retorisuus on niin selvä, että Amaliakin ohittaa sen jatkaen uuteen aiheeseen. Myöskään kysymysmerkkiä ei tässä lauseessa ole käytetty.

Topiaksen kysymyslausuman perässä olevan selittävän väitelauseen verbi on yksikön 3. persoonassa. Kyseessä voi olla 1. persoonan ja puhujan itseensä viittaamisen välttäminen (mikäli tulkitaan lausuman merkitys 'jos en sano'). Suomen kielessä on yleistä käyttää toissijaisesti tällaisessa funktiossa ns. persoonatonta muotoa eli yksikön 3. persoonaa tai passiivia. Ilmaukset ovat tällöin vailla subjektitäydennystä. (Yli-Vakkuri 1986, 107.) Verbin 3. persoonan käytön voi tulkita myös generiseksi (merkityksessä 'jos kukaan ei sano').

Amalian toisen vuoron jälkimmäinen lausuma katkelmassa 26 on myös retorinen kysymys. Rakenteeltaan lausuma on *-kO*-partikkelilla muodostettu yksinkertainen vaihtoehtokysymys (*ottaisikoon* lienee murteellinen asu muodosta *ottaisikohan*). Verbi on konditionaalimuotoinen, minkä seurauksena lause on sävyltään jonkinasteista epävarmuutta ilmaiseva. Lausuman illokuutio ei ole kysyvä vaan toteava. Ilmaus on tarkennusta Amalian vuoron alun lausumassa epämääräisemmin esitettyyn arvioon lääkärin palkkiosta.

- (27) TUOMAS: Luojaanipa syytän, jos itseäni syytän ja hänen antiansa väheksyn, jos en hänen käsialoistansa ihannettani ja elämäni kruunua löydä.
 TOPIAS [joka on seurannut Tuomaan ajatusta]: *Mikä ettei*, jos nainen ei ole tyhjä terpentikkeli, vaan järki kuje, voihan se mukiinkin mennä.
 AMALIA: Tottahan. *Mitenkä muuten valtakunnatkaan pystyssä pysyisivät?* [Kääntyen Elliin.] Olen aina sanonut, että kun nainen on nerokas, omansa se ottaa ja omansa pitää ja hallitsee.
 TUOMAS: *Vaan kukas häntä hallitsee?* Muistelepas vihkikaavaa, mamma.
 AMALIA: No, sanoi tuo pappi siellä äsken, jotta mies on vaimon pää, sen kylkiluustakin kun muka on tehty. Vaan minä sanon: Ei ole ollut näkijää, paremmin tuo vaimon kylkiluusta lienee koko mies tehty. (326)

Esimerkissä 27 ovat näytelmän viimeiset repliikit. Amalian ensimmäisen vuoron toinen lausuma on retorinen kysymys. Rakenteeltaan ilmaus on interrogatiivisella proadverbillä *miten* muodostettu tyypillinen tavan hakukysymys. Lausuman puhefunktio on deklaratiivinen. Retoriselle kysymykselle ominaisesti lausuma implikoi merkityksensä sitä pintarakenteessa suoraan esille tuomatta (‘Eivät valtakunnat muuten [ilman naisia] pystyssä pysy’).

Tällä kertaa Amalian retorisen kysymyksen perässä on myös kysymysmerkki. Kontekstin perusteella ilmausta on kuitenkin mahdotonta tulkita ensisijaiseksi kysymykseksi. Kyseessä lienee oikeinkirjoitussääntöjen noudattaminen. Muunlaisiakin tulkintoja näytelmän teemojen pohjalta voisi esittää, mutta ne jäävät kauas kielitieteellisen analyysin ulkopuolelle.

Katkelmassa 27 myös Tuomaan vuoro sisältää kysymysrakenteisen lausuman. Kyseessä on hakukysymys, jonka alussa on korrektiivinen eli pätevämpää vaihtoehtoa tarjoava rinnastuskonjunktio *vaan* (ISK, 1051). Konjunktio sitoo Tuomaan vuoron edellä sanottuun. Kysymyspronominissa on myös lieventävä ja tuttavallistava *-s*-liite.

Tuomaan kysymysrakenteen puhefunktiosta voi perustellusti esittää kaksi vaihtoehtoista tulkintaa. Se on mahdollista tulkita funktioltaan retoriseksi, toissijaiseksi toteamukseksi, jonka merkitys on 'mies on vaimon pää'. Retoriselle kysymykselle tyypillinen piirre on myös rakenteen verbioppisuus. Lisäksi retorisen kysymyksen illokuutio sopii puhekontekstiin: Tuomas vastaa itse kysymykseensä viittaamalla vihkikaavaan vuoronsa jälkimmäisessä imperatiivimuotoisessa direktiivilausumassa.

Amalia saa kuitenkin näytelmässä painokkaat päätössanat. Viimeisessä vuorossaan hän toimii Tuomaan edeltävän lausuman illokuution mukaisesti ja kertaa papin sanomaa. Amalian vuoron voi merkitykseltään tulkita vastaukseksi Tuomaan kysymykseen (merkityksessä 'kyllä nainen miestä hallitsee'), jolloin myös kysymyksen voisi ajatella olevan luonteeltaan aito, vastausta esittämäänsä proposition hakeva. On huomattava, että lausuma päättyy jälleen kysymysmerkkiin.

Luontevimmalta tuntuu kuitenkin se, että Tuomaan vuoron illokuutio ei ole kysyvä vaan deklaratiiivinen. Hän haluaa pontevasti ilmaista asiointilan olevan mielipiteensä mukainen. Mikään ei tietenkään estä kuulija tulkitsemasta retorista kysymystä aidoksi joko väärin tai tarkoituksellisesti. Tässä esimerkissä kyse ei kuitenkaan ole Tuomaan vuoron illokuution väärästä tulkinnasta. Amalia oletettavasti ymmärtää Tuomaan lausumien funktion ja merkityksen ja haluaakin juuri sen vuoksi esittää oman poikkeavan kantansa puheena olevaan asiaan. Amalian viimeistä vuoroa tuskin on syytä pitää vastauksena edellä esitettyyn kysymykseen vaan nimenomaan itsenäisenä deklaratiiivina, joka toki on saanut inspiraationsa Tuomaan vuorossa ilmaistusta mielipiteestä.

Topiaksen vuoro esimerkissä 27 sisältää kysymyspronominista ja konjunktion ja kieltoverbin sulaumakonjunktioista muodostetun kysymysmuotoisen lausuman (*Mikä ettei*). Lausuma viittaa edeltävään Tuomaan vuoroon, mikä osoitetaan tällä kertaa myös parenteesissa. Merkitykseltään tämä Topiaksen lausuma on lähinnä retorinen samanmielisyyden osoitus Tuomaan esittämiä ajatuksia kohtaan. Puhefunktioltaan kyse on deklaratiiivista.

(28) AMALIA: Jos Tuomas ei olisi niin naisiin menevä.

TUOMAS: Ai, ai Amalia. *Kuinka Amalia taas niin puhu. Eikös siinä ole erehdys. Minäkö naisiin menevä?* Minä kun pelkään naisia.

AMALIA: Eihän Tuomas minuakaan pelkää.

TUOMAS: Enhän toki yhtä, enkä sitä, joka minua miellyttää. *Mikä mies minä olisin, jos mieluistani pelkäisin.* (220)

Tuomaan ensimmäinen vuoro esimerkissä 28 koostuu neljästä lausumasta, joista kolme on kysymysmuotoisia, mutta funktioltaan päivitteleviä ja deklaratiiivisia. Vuoro alkaa kuitenkin ilmauksen edeltävään keskusteluun liittäväällä puhuttelulausumalla, jonka alussa on eräänlaisessa toruvassa funktiossa oleva (tyypillisesti tässä käytössä) kahdentunut *ai*-interjektio. *Ai ai* -ilmaukseen liittyy todennäköisesti näytelmän esitystilanteessa jonkinlaisia merkitystä korostavia prosodisia piirteitä. Puhuttelulausumansa toruja Tuomas perustelee sitä seuraavissa retorisissa kysymyksissään.

Tuomaan ensimmäisen kysymyslausuman merkityksenä on Amalian edellisen vuoron sisältöön kohdistuva päivittely. Muodoltaan lausuma on syyn hakukysymys. Syytä hakeville aidoille kysymyksille on tyypillistä implikoida vaihtoehtoja haetulle asiaintilalle. Tässä kontekstissa merkitys on samanlainen. Tuomas kyseenalaistaa Amalian edelliset puheenvuorot ja implikoi toivovansa toisenlaista suhtautumista, vaikka ei retoriseen kysymykseensä vastausta odotakaan.

Seuraava lausuma koostuu rakenteellisesti kielteisestä verbikysymyksestä. Illokutiivinen sävy on kuitenkin selvästi deklaratiiivinen. Lausuma implikoi merkitystä 'siinäähän on erehdys'. Viimeinen kysymysmuotoinen lausuma Tuomaan vuorossa on predikaatiton lausekekysymys. Funktioltaan ilmauksen voi tulkita jonkinlaiseksi hämmästelyksi Amalian esittämiä mielipiteitä kohtaan tai sitten puhtaasti deklaratiiiviseksi ('en ole naisiin menevä'). Prosodiikka voisi jälleen paljastaa, kumpi illokutiivinen sävy on vahvempi. Lausuman tulkitseminen myös aidoksi kysymykseksi olisi mahdollista, jollei se saisi jatkokseen Tuomaan omaa vastausta. Vuoron päättävä deklaratiivilausuma ei suoraan vastaa edellä esitettyihin kysymyksiin mutta implikoi vahvasti puhujan oman kannan.¹⁶

Amalia tulkitsee Tuomaan vuoron kysymyslausumat retorisiksi jättäen vastaamatta niihin. Hänen seuraava vuoronsa muodostuu deklaratiivilauseesta, johon tosin yhteiseen tietoon viittaava ja lausuman kieltomerkitystä vahvistava *-hAn*-sävyartikkeli luo

¹⁶ Puheaktiteorian ja keskustelun yhteistyön periaatteiden tunnustettu ongelma on se, että väitelauseita käytetään muissakin tehtävissä kuin tiedon välittämisessä. Puhuja voi tarkoituksellisesti välittää myös vääriä informaatiota (ts. valehdella) kohteliaisuussyistä tai omien intentioidensa edistämiseksi. Tässä tutkielmassa sivuutan kuitenkin tämän pohdinnan. (Ks. esim. Leech 1983, 77–84.)

tietyntaista kysymysfunktioita. Myös Tuomas tulkitsee Amalian ilmauksen eräänlaiseksi vaihtoehtokysymykseksi ja vastaa siihen odotuksenmukaisesti. Tuomaan vastausvuoro sisältää tyypillisen retorisen kysymyksen. Se toimii väitteenä, joka sisältää kysymyksen ja vastauksen. Koko Tuomaan ja Amalian keskustelun ajan käytetään jälleen näytelmän kielelle ominaista 3. persoonaa kohteliaisuusmuotona toissijaisesti 2. persoonan asemesta.

Esimerkissä 69 Tuomaan vuoro sisältää useita *voiko*-sanalla alkavia vaihtoehtokysymyksiä. Puhefunktioltaan ne ovat kuitenkin lähinnä hänen itsensä ominaisuuksia suurentelevia deklaraatiiveja. Merkitystä vahvistaa toisto ja esitysohjeissa mainittu kielenulkoinen toiminta.

4.1.3.2. Hämmästylykysymys

Aineistosta löytyy joitakin esimerkkejä, joissa kysymysrakenteisen ilmauksen puhefunktiota voi pitää lähinnä hämmästelevänä. Nämä ilmaukset ovat luonteeltaan affektiivisia. Hämmästylykysymystä käytetään osoittamaan puhujan asennetta puheena olevaan asiintilaan. Hämmästylykysymysten erottaminen yhtäältä deklaraatiivifunktiolisista retorisista ja toisaalta aidoista kysymyksistä on varsin tulkinnanvaraista. Mitä lievemmästä hämmästyksen osoituksesta on kyse, sitä suurempi on tulkinnanvaraisuus. Tällaiset ilmaukset sisältävät usein tekstin tasolla monenlaisia illokutiivisia viitteitä, joista esimerkiksi näytelmän esitystilanteessa puheen prosodisten piirteiden avulla olisi mahdollista tehdä yksiselitteisempiä tulkintoja.

- (29) AMALIA [kieloitellen]: No, elkäähän, elkäähän. Tiina ei ymmärrä, vaan minä ymmärrän. Sitä ymmärtää tällaista vain se, joka on itse rakastunut ja niin edespäin ja kihloissa ja niin pois päin, niin kuin minä.
 TIINA: *Jottako kihloissa – sinä, ja oikein jo toisen miehen kanssa?*
 AMALIA: En suinkaan naisen kanssa.
 TIINA: No voi sun sokrotin –
 AMALIA: Tämän herra Lukassonin kanssa.
 TIINA: No, kaksi vaimoako se tämä Tuomas ottaa, sepä turkkilainen, pakana. Se tämä Miinahan se jutteli sen Tuomaan saavansa.
 AMALIA: Valehdellut on harakka. Menköön ensi sunnuntaina kirkkoon, niin kuulee. (281–282)

Tiinan ensimmäinen vuoro esimerkissä 29 on rakenteeltaan eräänlainen vaihtoehtokysymys, joka on muodostettu lisäämällä *jotta*-konjunktioon kysymysliite

-kO. Vaihtoehtoisuus kohdistuu *kihloissa*-sanaan (merkitykseltään 'kihloissako'), joka on nostettu lausuman alkuun. Amalia vastaa Tiinan kysymykseen seuraavassa vuorossaan. Vastaus ei tosin pintatasoltaan liity nimenomaisesti kysymyksen proposition, vaan Amalia kommentoi sukkelasti edellisen vuoron loppuosaa. Tästä vastausvuorosta voi osaltaan päätellä, että Amalia tulkitsee Tiinan lausuman olleen illokuutioltaan ensisijaisesti muuta kuin kysyvä.

Katkelman jälkimmäisistä vuoroista ja edeltävästä keskustelusta käy selville, että Tiina luulee Miinan olevan Tuomaan kihlattu. Näin ollen hän yllättyy, kun Amaliakin ilmoittaa olevansa samassa asemassa. Tiinan kysymyksen ilmaus *toisen miehen* on siis merkitykseltään 'Miinan miehen'. Tämän kontekstivedon perusteella Tiinan ensimmäisen vuoron esimerkissä 29 voi tulkita olevan puhefunktioltaan lähinnä hämmästely, vaikka ilmauksen rakenne eli vaihtoehtokysymys onkin affektiivisessä käytössä harvinainen. Kyseessä ei tosin olekaan aivan tavanomainen kysymysrakenne, esimerkiksi verbi puuttuu ilmauksesta kokonaan. Ilmauksen illokuution voi luokitella puheaktiteoreettikojen mukaan ennen muuta behabitiiviksi (Austin) tai ekspressiiviksi (Searle).

(30) MIINA [tulee ulkoa]: *No, tännekö sinä jäitkin, Tiina?*

TIINA: Kuuntelenpa tässä suakkunoita – kuuluvat sulhastasi ensi sunnuntaina kuuluttavan. (282)

(31) AMALIA [tulee]: *Ka, täälläkö se Topias jo oleilee.* [Kättelevät.]

TOPIAS: Ei tästä tytöstä ole, paljas tää on kovin ja vähällä ujutettu, mitäpä hänestä tyhjiä tyrkyttelit. (303)

Esimerkeissä 30 ja 31 on samanlaiset paikan proadverbillä ja *-kO*-liitteellä muodostetut lausekekysymysrakenteet. Molempien alussa on myös uuden (tässä tapauksessa ehkä yllättävän) tiedon vastaanottamista osoittavat dialogipartikkelit sekä vastaanottajaan kohdistuvat puhutteluilmaukset eli nimet. Miina käyttää puhuttelussaan tuttavallisempaa 2. persoonaa, kun taas Amalia ehkä statuseron seurauksena käyttää negatiivisen kohteliaisuuden keinona 3. persoonaa Topiasta puhutellessaan.

Miinan tai Amalian vuorot eivät ole kysymysfunktiossa. Kumpikaan ilmaus ei saakaan kysymysrakenteen kannalta odotuksenmukaista vastausta, vaan kuulijat siirtyvät omissa vuoroissaan käsittelemään uutta asiaa. Puhefunktioltaan ilmaukset ovat lähinnä lieviä hämmästelyn osoituksia. Paremminkin kyse on ehkä yllätyksestä kuin tilanteesta, jossa

puhuja ei ota uskoakseen tietoonsa saatettua asiaintilaa. Hämmästyksen puhefunktiossa lienee kysymys jatkumosta, joka ulottuu esimerkkien 30 ja 31 kaltaisista yllättävän tilanteen herättämistä ilmauksista voimakkaan affektiivisiin ihmetyksen osoituksiin.

Esimerkkien 30 ja 31 ensimmäiset vuorot ovat molemmat myös keskustelun avausvuoroja, eli niillä on myös keskusteluyhteyden avaamisen funktio. Miinan ja Amalian vuoroissa hämmästyksen illokutiivinen sävy on kuitenkin selvästi mukana. Ilman tilanteissa olevaa yllättymistä tietyn henkilön läsnäolosta keskustelun avaukseksi riittäisi esimerkiksi pelkkä tervehdyslausuma.

Katkelmassa 82 on kaksi Ainan yhdestä interrogatiivipronominista (*Mitä?*) koostuvaa lausumaa. Funktioltaan ne ovat yksiselitteisesti hämmästeleviä. Ainalla ei ole minkäänlaista käsitystä siitä, mitä Topiaksen kysymykset merkitsevät.

4.1.3.3. Direktiivinen kysymys

Direktiivisessä käytössä olleet interrogatiivirakenteet ovat aineistossa jokseenkin harvinaisia. Pyytämiseen tai käskemiseen henkilöt käyttävät joko suurempaa imperatiivimuotoista rakennetta tai sitten hyvin epäsuoria strategioita, joita on mahdotonta pelkistää yksittäisiin lausumiin tai katkelmiin.

(32) AMALIA [työntää veljeään]: *Menetkö, juntsikka.*

TOPIAS: Vaan ährittelee se, pakana, jos paranee. [Menevät.] (227)

Esimerkissä 32 on kuvattuna aineiston lähestulkoon ainoa yksiselitteisessä direktiivisessä funktiossa oleva interrogatiivilausuma. Amalian vuoro koostuu -ko-kysymysliitteellisestä indikatiivin preesensin 2. persoonan muodosta ja affektiivisesta (*juntsikka*) puhuttelusta. Lausumassa ei ole minkäänlaisia kohteliaisuuden muodollisia ilmaisimia, ellei sellaisena pidä kysymysrakenteen toissijaista käyttöä. Direktiivistä tulkintaa korostaa myös ilmi pantu Amalian ei-kielellinen toiminta. Lausuma on tyypillinen esimerkki autoritaarista tahtomusta ilmaisevasta fraasistuneesta pohjoissavolaisesta kysymyslauseesta (Yli-Vakkuri 1986, 227). Samanlainen rakenne on myös esimerkissä 62 (s. 103).

Amalian vuoron illokutiivinen sisältö on puhetilanteen osallistujille selvä. Topias toimii direktiivin mukaan vastalauseita esittämättä. Kohteliaisuuden ja kasvojen suojelemisen tarve Amalian ja Topiaksen välisessä keskustelussa on olematon, koska heidän välillään ei ole sitä edellyttävää sosiaalista etäisyyttä.

- (33) ELLI [tarttuu kuulotorveen taas]: *Saanko kahdeksantoista?* Kiitos. Tämä on apteekkarska Ollenberg. Olkaa hyvä ja lähettäkää minulle niitä uusia kiiltonahkakenkiä – numerot 36 ja 37 koetteeksi. Kiitos. [Miettii ja tempaa kuulotorven taas.] – *Saanko yksitoista?* – Onko se Lindströmin muotikaupassa? Tämä on apteekkarska Ollenberg. – (248)

Esimerkki 33 koostuu kahdesta Ellin puhelinkeskustelusta. Molempien alussa hän ilmoittaa puhelunvälittäjälle haluamansa numeron. Nämä lausumat ovat muodoltaan verbikysymyksiä, mutta funktioltaan selvästi pyyntöjä. Kyseisessä kontekstissa puhelunvälittäjän olisi mahdotonta tulkita ilmauksia aidoiksi kysymyksiksi. *Saada-*verbin yksikön 1. persoonan muodon sisältävät kysymyslauseet ovat konventionaalistuneet pyynnön merkitykseen (ISK, 1572). Esimerkissä on kyse asiointitilanteesta, jossa ei myöskään ole tarvetta kohteliaisuusmuotoihin kuten konditionaaliin, joka toisenlaisessa puhetilanteessa voisi olla odotuksenmukainen. Vastaavanlainen rakenne on myös esimerkissä 63.

- (34) JUSSI: Ei, sanon, en jaksa. Minulla on vapauteni. Ja minkä minä taidan, jos jostakusta pidän. [Koettaa tarttua Ainaan.]
 AINA: *Mitä te, mitä te nyt* –
 JUSSI: Minä – minä –
 AINA: Vaiti! Ei mitään sopimattomuuksia. Sanon suoraan, minä en sellaisesta pidä. (213)

Ainan ensimmäinen vuoro esimerkissä 34 koostuu kahdesta verbittömästä hakukysymyslausekkeesta. On mahdollista, että vuoro jää kesken Jussin toiminnan vuoksi. Ilmausta ei voi pitää puhefunktioltaan kysyvänä. Vuoron illokutiivisesta sävystä voi esittää kaksi tulkintaa. Yksiselitteisemmän vastauksen vuoron funktiosta voi tietenkin antaa vain näytelmän esitystilanteessa.

Katkelman aloittavasta vuorosta ja sen jälkeisestä ei-kielellisen kontekstin kuvauksesta voidaan päätellä Jussin toimivan varsin suoraviivaisesti. Ainan suhtautuminen Jussin fyysiseen lähentely-yritykseen on selvästi varsin torjuva. Tämän perusteella kysymysmuotoisen vuoron puhefunktion voisi tulkita olevan direktiivinen, merkitykseltään 'lopetä tuo' tms. Direktiivistä funktiota vahvistaisi myös mahdollinen

ei-kielellinen toiminta. Vuoron kysymysmuotoisuus imperatiivin käytön asemesta on ehkä merkki kohteliaisuussääntöjen noudattamisesta.

Jussi jatkaa katkelman toisessa vuorossaan aloittamaansa toimintalinjaa yrittäen ilmeisesti esittää jonkinlaisen tunteenilmauksen. Tässä vaiheessa Ainan suhtautuminen tiukkenee. Esimerkin 34 viimeisessä vuorossa hän ei enää käytä epäsuoruutta kohteliaisuuden vuoksi, vaan vuoron alussa on yksiselitteinen direktiivilausuma ('ole hiljaa!').

Vaihtoehtoisesti Ainan ensimmäinen vuoro voitaisiin tulkita eksklamatiivi- eli huudahduslauseeksi, jolla puhuja ilmaisee suhtautumistaan puhuteltavaan tai puhetilanteeseen. Tämän tulkinnan mukaan kieltävän direktiivinen illokutiivinen sävy tulisi Ainan ilmauksiin vasta katkelman viimeisessä vuorossa. Eksklamatiivivaihtoehtoa puoltaisi se, että Ainan kysymysmuotoista vuoroa Jussi ei ilmeisesti (ainakaan omasta tahdostaan) tulkitse direktiiviseksi.

Ainan ensimmäisen vuoro sisältää ehkä molempia edellä esitettyjä illokutiivisia sävyjä. Puhtaan direktiivisessä tulkinnassa ollaan tekemisissä jo hyvin epäsuoran puheaktin kanssa. Näin pitkälle meneväksi oletettu epäsuoruus tavallaan nakertaa pohjaa puheaktiteoreettiselta illokuutioiden luokittelulta. Pragmaattisessa puhefunktioiden tulkinnassa joudutaan kuitenkin tarkastelemaan hyvin erilaisia konteksteja, joissa kielelliset muodot saavat äärimmäisen tilannesidonnaisia merkityksiä.

4.1.3.4. Kuulumisten tiedustelu

- (35) TOPIAS KINKKUNEN: Ka, päivää.
 JUSSI [kätellen]: *Mitäs Topiakselle kuuluu?*
 TOPIAS: Mitäpä sitä.
 JUSSI: Istukaa. Terveenäkö ollaan?
 TOPIAS: Ka, mitäpä sitä muutakaan viitsi, terveenähän sitä näin nuoret. (214)

Aineistossa on joitakin esimerkkejä kysymysrakenteen toissijaisesta käytöstä kuulumisten tiedustelemisessä. Esimerkin 35 kaltaisissa tilanteissa kysymysrakenteella on konventionaalistunut puhefunktiona, jossa tuskin kuulijalta odotetaan seikkaperäistä selvitystä tilanteestaan. Myös vastausvuoroilla on yleensä omaa vakiintunut muotonsa.

Esimerkissä 35 Topias avaa keskustelun tervehtimällä. Jussin seuraava vuoro ei ole tervehdys, vaan totunnainen puhetilanteen alkuun sopiva sosiaaliseen vuorovaikutukseen liittyvä fraasi, jossa on kohteliaisuuden ilmaisimina 3. persoonan käyttö ja tuttavallista sävyä tuova liitepartikkeli -s. Jussin ensimmäistä vuoroa ei kyseenä olevassa kontekstissa (vrt. esimerkki 4 s. 63) voi pitää funktioltaan kysyvänä. Illokutiivinen sävy tämäntapaisissa ilmauksissa on lähinnä ekspressiivinen tai behabitiivinen. Toisaalta niillä voidaan ajatella olevan myös ekspositiivista funktiota, ovathan ne myös keskustelun avaukseen ja kulkuun liittyviä lausumia.

Topiakselle Jussin kuulumisia kysyvän lausuman illokuutio on itsestään selvä. Hänen seuraava vuoronsa on myös varsin konventionaalistunut ja suomalaiselle puhekulttuurille ominainen deminutiivinen keskustelufraasi. Jussin ja Topiaksen vuorot muodostava selvän merkityksellisen vierusparin, jonka jäseninä olevien vuorojen sijalla ei vaihtoehtoisia rakenteita oikeastaan voisi ollakaan.

Jussin toisen vuoron toisena lausumana oleva lausekekysymys vasta todellisesti toimii kuulumisten tiedustelun funktiossa. Kysymyksessä ikään kuin spesifoidaan tietty osa (terveys) koko kuulumisten merkityskentästä. Tällaiseen kysymykseen on jo luontevampaa antaa informatiivinen vastaus. Topias tulkitsee myös lausuman kysymykseksi ja vastaa myöntävästi. Topiaksen vastaus on toki edellytettyä minimivastusrakennetta huomattavasti monimutkaisempi. Vastaus koostuu dialogipartikkelista, deklaratiiivifunktiolisesta retorista kysymyksestä ja varsinaisesti deklaratiiivilauseesta.

4.1.3.5. Negatiivisia tuntemuksia ilmaiseva kysymys

Aineistosta löytyy eräitä tapauksia kysymysrakenteen affektiivisesta käytöstä puhujan negatiivisten tuntemusten esittämiseen. Nämä ilmaukset ovat retorisia kysymyksiä, mutta ne eroavat käytöltään luvussa 4.1.3.1 käsitellyistä esimerkeistä, jotka ilmaisivat lähinnä puhujan suhtautumista käsillä olevaan asiaan. Tässä luvussa tarkasteltavissa lausumissa päällimmäinen funktio on puhujan negatiivisten tunteiden ilmaisu jotakuta henkilöä kohtaan tiedon tai mielipiteen välittämisen sijasta.

(36) MIINA: Kainous kaunistaa. Ja kainot ihmiset saavat kauniita jälkeläisiä.

AMALIA: *Niinkö kauniita kuin isäsikin sai?*

MIINA: Niin, isäni? Sai jälkeläisikseen kaupunkilaisia kuitenkin. Meidän suku on vanhaa porvarissäätyä, tiedä se. Minun isäni oli suutarimestari ja sen isä suutari ja isänisä suutari. (224)

Amalian kysymyksen funktio on esimerkissä 36 ei ole kysyvä. Sen ei voi myöskään tulkita olevan varsinaisesti deklaratiiivinen retorinen kysymys, sillä väitelauseen funktioon ilmauksen merkitys ei tässä kontekstissa sovi. Amalian vaihtoehtokysymyksen muotoinen lausuma on näkyvästi ennen kaikkea affektiivisessä, tarkoituksellisesti loukkaavassa tehtävässä. Lausumassaan Amalia kertoo mielipiteensä Miinan ulkonäöstä. Illokutiiviselta sävyiltään ilmaus on siis ekspressiivinen. Miina ymmärtää Amalian piikikkään vuoron merkityksen ja siirtyy aktiivisesti puolustuskannalle vastausvuorossaan. Myös esimerkissä 16 (s. 72) on puhefunktioltaan vastaavanlainen, samaan aihepiiriin liittyvä Amalian kysymyslausuma (*Vai kauneudellasiko ylpeilet?*).

Esimerkissä 17 (s. 73) oleva Miinan vuoro koostuu hakukysymysmuotoisesta lausumasta (*Mitäs se mestari –*). Tällä ilmauksella voi tulkita olevan lievä paheksunnan funktio. Miina paheksuu Topiaksen kysymystä lapsista: eihän hänellä, naimattomalla naisella, tietenkään lapsia ole. Topiaksen tiedustelu on siis Miinan mielestä hieman asiaton, ja tämän paheksuntansa hän ilmaisee kysymyksessään. Puheenvuoron painotuksen ja siihen liittyvien eleiden ja ilmeiden perusteella olisi vakuuttavammin mahdollista arvioida puhefunktion jyrkkyyttä.

(37) [Tuomas esittää rakkauslaulun.]

AINA: *Mitä se Tuomas taas!*

TUOMAS: Mitä Tuomas! Erkon runohan se on, kiltin Erkon. Eilenpä oli oikeat ilojuhlat ja kunnialla ne vietettiin. (256–257)

Ainan vuoro esimerkissä 37 on lähinnä affektiivisessä funktiossa. Tuomaan rakkausaiheinen laulu herättää Ainassa paheksuvan tunnereaktion, jonka hän ilmaisee hakukysymysmuotoisessa vuorossaan. Apteekkioppilas Aina ja apteekkirenki Tuomas kuuluvat sosiaaliselta statukseltaan eri kerroksiin. Aina kokee Tuomaan laulun sopimattomaksi. Myös Tuomas tiedostaa esitetyn ilmauksen paheksuvan funktion ja ryhtyy selittämään laulamaisensa ja iloisuutensa syitä.

Esimerkissä 29 oleva Tiinan kolmas vuoro alkaa lausekekysymysrakenteisella lausumalla: *No, kaksi vaimoako se tämä Tuomas ottaa, sepä turkkilainen, pakana. – –*.

Kysymysrakennetta seuraa vielä merkitykseltään negatiivisia Tuomaaseen viittaavia ilmauksia. Puhefunktioltaan lausuman voi tulkita lähinnä Tuomasta paheksuvaksi. Deklaratiivinen tai interrogatiivinen se ei tehtävältään ainakaan täysin ole. Mahdollista olisi pitää ilmauksen illokutiivista sävyä myös hämmästelevänä.

4.1.3.6. Alisteinen kysymyslause

Alisteisten kysymyslauseiden käyttöä aineistossa on jonkin verran. Funktioltaan ne ovat lähinnä deklaratiiivisia (vrt. alisteiset kysymyslauseet kysymysfunktiossa luvussa 4.1.1.4). Yksittäistapauksissa niillä on myös muita ensisijaisempia illokutiivisia sävyjä. Alisteisten kysymyslauseiden erottaminen korrelaattottomista relatiivi-ilmauksista ei aina ole ongelmattonta.

- (38) TOPIAS: Tulin kysymään, *että oliko siinä perää, jotta sinä sen markan niin kuin maksat* –
 AMALIA [antaa markan]: Tuossa. Voi sun vempelettä. – Vie, Miina, tämä sinne teille tohtorin puheille. (227)

Tavallisesti alisteisen kysymyslauseen sisältävän yhdyslauseen merkitys tulkitaan ensisijaisesti päälauseen mukaan. Esimerkin 38 Topiaksen vuorossa tällainen tulkinta ei ole mahdollinen. Päälause on tosin alisteiselle kysymyslauseelle tyypillinen deklaratiiivinen kehysilmaus, mutta sitä seuraava sivulausekonstruktio on toisenlaisessa puhefunktiossa.

Topiaksen vuoron alisteinen kysymyslause on rakenteeltaan tyypillinen verbikysymys, jolla on vielä oma alisteinen *jotta*-lauseensa. Pintamuodon perusteella *että*-lause kysyy aiemmin annetun lupauksen todenperäisyyttä, mutta todellinen illokuutio selviää vasta viimeisestä sivulauseesta. Puhefunktioltaan Topiaksen vuoroa on syytä pitää direktiivisenä. Kyseessä on hyvin epäsuora strategia puhujan illokuution eli rahan saamisen toteutumiseksi. Epäsuoruutta eivät kohteliaisuuden vaatimukset edellytä: Amalia on Topiaksen veli. Rahan pyytäminen lienee vuorovaikutustilanteena siinä määrin kiusaannuttava, että Topias haluaa piilottaa todellisen intentionsa monimutkaisen pintarakenteen alle.

Epäsuorasta muodostaan huolimatta Topiaksen vuoron illokuutio on Amalialle selvä. Hän toimii Topiaksen pyynnön mukaisesti ja antaa markan. Tilanteittain voidaan siis väärinymmärryksiä aiheuttamatta käyttää hyvinkin epäsuoria puheakteja. Mitä epäsuorempia ilmaukset ovat, sitä enemmän edellytetään puhetilanteen osallistujilta yhteistä tietoa sekä oletusta keskustelun yhteistyön periaatteiden noudattamisesta.

(39) MIINA: Ei sattunut oikein samaa väriä. [Kiinnittää sen otsalleen.] Se on niin suojaisa otsalla talvella etenkin, ja minulla kun on niin usein päänkivistystäkin. Olen saanut surra paljon. Minulla oli sulhanen, tuo Tuomas, minä rakastin häntä, mutta Amalia ei anna häntä minulle. Jos Tuomas tietäisi, *miten mielelläni hänet ottaisin*, sulaisi hänen sydämensä, vaikka se olisi kivistä. Vaan nyt, turhaa taitaa olla kaikki. [Katselee peiliinsä.] Voi sinä Miina raukka, ajattelen usein, *tokko ylkäsi milloinkaan näkee sinua*.

TUOMAS [kohoaa yhtäkkiä ylös]: Näkee, näkee. Onhan minulla silmät nähdäkseni ja korvat kuullakseni. (261)

Esimerkin 39 Miinan vuorossa on kaksi tavanomaista alisteista kysymyslauseetta: *miten-*sanalla alkava hakukysymys ja interrogatiivisella alistuskonjunktiolla *tokko* muodostettu vaihtoehtokysymys. Molempien alisteisten kysymysten hallitsevassa lauseessa on mentaalista toimintaa ilmaisevat verbi, mikä on luonteenomaista kyseiselle lausetyypille. Puhefunktioltaan nämä alisteiset kysymyslauseet ovat deklaraatiivisia. Puhuja käyttää niitä omien mielipiteidensä esittämiseen.

Jälkimmäinen alisteinen kysymyslause on merkitykseltään selvästi kieltohakuinen. Penttilän (1963, 554–555) mukaan *tokko* on kysyvä lauseenmäärite, joka ”antaa lauseelle epäilevän ja lähinnä kielteistä vastausta odottavan kysymyksen luonteen”. Yhdyslauseessaan Miina puhuttelee itseään, mikä korostaa alisteisen kysymyslauseen retorista funktiota.

Miinan vuoron viimeinen lausuma aiheuttaa kuitenkin yllättävän reaktion. Tuomas nousee piilostaan ja vastaa kysymykseen. Hän ikään kuin määrittelee edeltävän lausuman illokuution haluamallaan tavalla aidoksi kysymykseksi. Puheaktiteoreettinen illokuutioiden luokittelu ilmauksen pintarakenteen mukaan on lopulta jokseenkin hankalaa, sillä kuulijalla on vapaus tulkita ilmauksen illokutiivinen sävy haluamallaan tavalla, kuten Tuomaan vastausvuoro osoittaa.

(40) ELLI: Siitä. Etten ole tiennyt, *millä miestä kiinni pitää*, en tiennyt lantioviivasta, en kiiltokengästä – (244)

Ero retorisen kysymyksen funktiossa olevan alisteisen kysymyslauseen ja relatiivilauseen välillä on eräissä tapauksissa vähäinen. Tulkinnan voi oikeastaan tehdä vain hallitsevan lauseen verbin merkityksen pohjalta. (Hakulinen–Karlsson 1988, 285.) Esimerkissä 40 Ellin vuorossa on *millä*-sanalla alkava sivulause, jonka voi tulkita alisteiseksi kysymyslauseeksi tai mahdollisesti myös relatiivilauseeksi. Kysymyslauseetulkintaa puoltaa hallitsevan lauseen verbin kieltomuoto. Myönteinen verbimuoto (*Olen tiennyt, millä miestä kiinni pitää*) ei mahdollistaisi tällaista tulkintaa. *Millä*-sanana painottaminen näytelmän esitystilanteessa vahvistaisi ilmauksen kysyvää merkitystä.

4.2. Direktiivimuotoiset ja -funktioiset ilmaukset sekä niiden aiheuttamat reaktiot

Käsittelen tässä luvussa aineistosta löytyneitä direktiivejä luvussa 2.3.1 esitetyn rakenteellisen jaottelun mukaisesti kommentoiden samalla niiden illokutiivisia sävyjä. Pääosa käsiteltävistä esimerkeistä on puhefunktioltaan direktiivisiä, jos direktiivisyys määritellään laajasti sisältämään ohjailevuuden jatkumon kaikki sävyt ehdotuksista, suosituksista ja toivotuksista yksiselitteisiin käskyihin (ks. ISK, 1561 tai luku 2.3.2). Näin ollen ei tunnu tarkoituksenmukaiselta erotella käsittelyssä direktiiviseen puhefunktiioon konventionaalistuneita kieliopillisten rakenteiden toissijaisia käyttöjä omaksi luvukseen. Samassa luvussa ovat siis ensisijaiset (imperatiivimuotoiset) ja toissijaiset direktiivit sekä varsinaisten käskymuotojen käyttö muussa funktiossa. Jaottelen ilmauksia myös Matihaldin esittämän pragmaattisen luokittelun mukaan (luku 2.3.2.2), silloin kun se on tarkoituksenmukaista.

4.2.1. Imperatiivilause

Tässä alaluvussa käsittelen sellaisia lausumia, joissa on verbin imperatiivimuoto tai sen tehtävään konventionaalistunut muu rakenne (esimerkiksi indikatiivin passiivin preesens imperatiivin monikon 1. persoonan asemesta). Selvyyden vuoksi määrittelen ensisijaiseksi sellaisen käytön, jossa lausumien illokuutio on jonkin konkreettisen tahtomuksen esittäminen. Toissijainen käyttö sisältää kaikki muut tapaukset, joista toki

suurin osa on direktiivisyyden laajan määritelmän mukaan myös funktioltaan direktiivejä.

4.2.1.1. Ensisijainen käyttö

- (41) JUSSI [menee]: *Anna tupakka veljellesi.* Kuului tällä vaimo potevan.
 TOPIAS [hyvillään]: He, vai jotta tupakka – hee. [Nykäisee hattuaan.]
 AMALIA: Riittastiinako se? No, mikä sille tuli. [Antaa sikarin.] (217)
- (42) JUSSI: *Soita sinä, Elli, häämarssia niille nyt.*
 [Elli soittaa.] (324)

Esimerkeissä 41 ja 42 Jussin vuorot sisältävät imperatiivilauseen, joka on tavanomainen käskemisen puhefunktion ilmaisutapa. Jälkimmäisen esimerkissä on mukana myös käskylauseille tyypillinen puhutteluilmaus (*sinä, Elli*), jolla ilmaistaan sitä, kenelle lausuma on osoitettu ja keneltä odotetaan ilmauksen mukaista toimintaa. Imperatiivimuodoilla ilmaistut käskyt ovat odotuksenmukaisesti aineistossa jokseenkin yleisiä.

Molempien imperatiivilauseiden verbi on yksikön 2. persoonassa. Esimerkissä 41 Jussi osoittaa käskynsä emännöitsijälle eli alaiselleen. Jälkimmäisessä tapauksessa direktiivin vastaanottajana on Jussin vaimo. Kumpikaan puhetilanne ei edellytä erityisten kohteliaisuusmuotojen käyttöä.

Matihaldin esittämän käskyjen pragmaattisen luokittelun mukaan (ks. luku 2.3.2.2) esimerkissä 41 oleva käskylauseruma on määräys. Jussilla on tilanteessa sosiaaliseen kontekstiin perustuva määräysvalta ja vastaanottajalle ei näin jää kieltäytymisen mahdollisuutta. Jussin vaimolleen osoittama direktiivinen lausuma esimerkissä 42 voidaan luokitella lähinnä pyynnöksi. Ilmaus jättää mahdollisuuden myös toiminnasta kieltäytymiseen.

Molemmissa esimerkeissä lausumien illokuutio on yksiselitteinen. Puhuja toivoo puhuteltavan suorittavan jonkin teon. Searlen luokituksen mukaan kyseessä on direktiivinen illokuutio. Molempien ilmausten illokuutio myös toteutuu puhujan haluamalla tavalla. Funktioltaan yksiselitteisen direktiiviset ilmaukset ovat

puheaktiteorian perinteen kannalta klassisia esimerkkejä siitä, miten kielelliset teot voivat aiheuttaa muutoksia myös kielenulkoisessa todellisuudessa.

- (43) AMALIA [huutaa ulos]: *Tuomas, Tuomas, tulkaahan tänne.*
 TUOMAS [tulee]: Tuomaaksi sitä on minua kutsuttu, kun muuksikaan ei ole osattu. (248–249)
- (44) AINA: *No, istukaa.*
 TOPIAS: Jaksaa tuota seistakin. [Pyörittelee hattuaan ja seisoo hetken, sitten istuutuu.] – – (302)

Esimerkkien 43 ja 44 Amalian ja Ainan vuorot koostuvat molemmat yhdestä direktiivilausumasta. Ilmausten verbit ovat monikon 2. persoonassa eli teittelymuodossa. Amalian lausumassa on lisäksi käskyä lieventämässä *-hAn*-liite. Molemmissa puhetilanteissa kohteliaisuusmuodon käytölle on syynsä. Amalia ei vielä ole lähentynyt Tuomasta kylliksi, jotta sinuttelu olisi mahdollinen. Aina ja Topias taas ovat sosiaaliselta statukseltaan eri tasoilla, joten etäännyttävä negatiivinen kohteliaisuus on paikallaan.

Amalian ja Ainan lausumien puhefunktio on selvästi direktiivinen. Matihaldin pragmaattisen luokittelun mukaan Amalian lausuma on pyyntö ja Ainan lähinnä ehdotus, koska se sisältää toteutuessaan kuulijaa hyödyttävän merkityksen. Molempien ilmausten illokuutio toteutuu.

- (45) JUSSI: He, siinä on poika. *Tuomas, viepäs tuo tyhjä kori kellariin mennessäsi.*
 [Tuomas vie korin.] (271)
- (46) AKKA: *Panepas tuohon sitä Antin pyritystä vai Pekan pyritystäkö se oli?*
 (255)

Esimerkkien 45 ja 46 käskylausumissa on yksikön 2. persoonassa olevat imperatiivimuodot. Molempien lausumien käskevää sävyä on kuitenkin lieventämässä kliittinen sävypartikkeli *-pA(s)* (ks. ISK, 796). Ilmaukset ovat illokuutioltaan kiistattomasti direktiivisiä.

- (47) AMALIA [ottaa Tuomasta käsipuolesta]: *Ja nyt mennään.* (253)
- (48) AINA: Amalia siellä kyökkipuolella puuhailee.
 MIINA: *Lähdetään mekin sinne.*
 TUOMAS: *Lähdetään.* Ikävä minulle jo tulikin häntä. (301)

- (49) AMALIA [tulee vasemmalta, vetäen mukanaan Lukassonia]: Siellähän tämä minun sängyssäni jo köllötti. Ha-ha-haa. No, tervehdipäs nyt herrasväkeä. [Lukasson tervehtii.] No, ja joudupas, *lähdetäänpäs nyt papin pakinoille*. Sitä on sitten tehty sekin. (311)

Esimerkeissä 47, 48 ja 49 on puhutulle kielelle ominaista monikon 1. persoonan käskyn ilmaisemista morfologisesti passiivimuotoisella lauseella. Passiivin indikatiivin preesensmuoto onkin puhutussa kielessä lähes kaikissa murteissa syrjäyttänyt monikon 1. persoonan imperatiivin (Yli-Vakkuri 1986, 160). Koska kyseessä on muodon näin vakiintunut käyttö, ovat esimerkkien passiivimuodon sisältämien lausumien puhefunktiot kiistatta direktiivisiä.

Amalian lausuma 47 sisältää merkitystä vahvistavan tahtomusadverbin *nyt* (Yli-Vakkuri 1986, 168). Lisäksi konteksti kertoo Amalian intention olevan vahva, tehostaakseen aikomustaan hän tarttuu Tuomaaseen. Yhtä voimakkaalta direktiiviltä ei vaikuta Miinan lausuma esimerkissä 48. Sen funktio on lähempänä ehdotusta kuin suoraa käskyä. Oikeastaan vasta Tuomaan vastausvuoro on selvemmin direktiivinen. Kontekstin perusteella voi tulkita Miinan lausuman illokuution (eli Miinan ja Tuomaan huoneesta poistumisen) toteutumisen olevan seurausta vasta Tuomaan direktiivisestä vastausvuorosta.

Amalian vuorossa 49 on kaksi Tuomaalle osoitettua 2. persoonan imperatiivilausetta ja molempia koskeva indikatiivin passiivissa olevan verbin sisältävä direktiivi. Kaikkien käskylauseiden verbeissä on jälleen käskyä lieventävä sävyartikkeli *-pAs*. Tämä Amalian vuoro on näytelmän loppupuolelta, ja on mainitsemisen arvoista, että kihlauduttuaan Tuomaan kanssa käyttää hän puhuttelussaan tuttavallista 2. persoonaa aiempien teitittelyn tai yksion 3. persoonan asemesta. Muodollisen kohteliaisuuden osoittamiseen ei enää ole samanlaista tarvetta.

- (50) TOPIAS: Ka-ka – akat tappelevat – sö-sö – Mikäs se tämä elävä on? [Katselee Miinaa, jonka tukka on päässyt irti.]
 AMALIA: Mitäs sinä siihen tulet?
 TOPIAS: Tämän kylän eläjöitäkö se tämä – he-hee? Somia, somiapa ovat.
 AMALIA: *Elä toimita!* Mitä se tohtori sanoi?
 TOPIAS: Mitä lienee sanonut. (226–227)

Katkelman 50 Amalian toisen vuoron ensimmäinen lausuma on kieltomuotoinen yksikön 2. persoonan imperatiivi. Ilmaus on illokutiiviselta sävyltään käskevä

(merkitykseltään 'lopeta'), mitä korostaa myös huutomerkki. Katkelmasta käy ilmi, että Topias kiinnittää huomionsa Miinaan, mutta Amalia puolestaan haluaa kuulla, mitä tohtori on Topiaksen vaimon tilasta sanonut. Hän saakin painokkaalla käskylausumallaan Topiaksen huomion kiinnitettyä haluamaansa aiheeseen ja vastauksen hakukysymykseensä. Kieltomuotoiset imperatiivit ovat aineistossa yleisiä, mutta esimerkin 50 kaltaisessa puhtaasti direktiivisessä käytössä harvinaisempia. Useammin kieltö kohdistuu johonkin mentaaliseen toimintaan, jolloin illokuution ekspressiivinen sävy korostuu (*elä ole vihainen, elä ole mustasukkainen*).

4.2.1.2. Toissijainen käyttö

- (51) ELLI [käy neuvottomaksi kun näkee Jussin onnetonna. Kiihkeästi.]: Ei, rakas. *Elä ole pahoillasi*. Ei siinä ole perää. Kuka se olisi? Ei kukaan. (232)
- (52) ELLI: Sinä – minut. Ja nyt minä sinut. Taikka tunnustan sinulle nyt sen, jota jo kauan olen sinulta salannut, sen, että rakastan Yrjöä, olen pettänyt sinua jo kauan, *anna minulle anteeksi*. (276)

Ellin vuorot esimerkeissä 51 ja 52 sisältävät imperatiivimuotoiset lausumat, joiden tavoitteena ei kuitenkaan ole saada puhuteltavaa suorittamaan joitakin konkreettisia toimia. Illokuutioltaan nämä imperatiivilausumat ovat lähinnä psykologisten tilojen ilmaisuun käytettäviä ekspressiivejä. Illokuutioiden vaikutuksen osoittaminen on tulkinnanvaraista tällaisten mentaalisiin prosesseihin liittyvien ilmausten kohdalla. Puhujan toivoma asiointila voi toteutua vasta huomattavasti puhehetkeä myöhemmin. Siinä mielessä ilmauksilla on myös tulevaisuuteen suuntautuvan komissiivin piirteitä. Matihaldin edellä esitettyyn käskyjen pragmaattiseen luokitukseen tällaiset ilmaukset eivät kunnolla sovi, sillä niiden puhefunktio on varsin kaukana puhtaasta käskemisestä.

Vuorossa 51 on kieltomuotoinen imperatiivilause. Kieltoverbi on (itä-)murteellisessa *elä*-muodossa. Lausuma on tyypillinen esimerkki psykologisen tilaa kuvaavasta ilmauksesta, jota ei myöntömuotoisena tavallisesti kehotuksissa käytetä (vrt. *älä sure*, luku 2.3.1.1). Parenteesitekstistä käy ilmi, että vuoro esitetään ekspressiiviseen funktioon sopivan voimakkaan tunnetilan vallassa.

Ellin vuoron 52 viimeinen lausuma on anteeksipyyntö. Anteeksipyyntämisen kielellisenä ilmiänsä käytetään usein imperatiivin 2. persoonan muotoa, vaikka varsinaisesta

käskemisestä ei puhefunktiossa kyse olekaan. Kyse lienee tehtävään konventionaalituneesta fraasista, sillä loogisesti ajatellen anteeksipyyttäminen tekona vaatisi kohteliaisuuden painottamista.

Molempien esimerkkien 51 ja 52 illokuutioiden voi näytelmän onnellisen lopun myötä tulkita toteutuneen. Toisaalta tällainen tulkinta on jossain määrin (puheaktiteorialle tyypillisesti) keinotekoinen. Lienee mahdotonta jäännöksettömästi osoittaa, millä lausumilla tai muulla toiminnalla on ollut vaikutusta mihinkin tapahtumaan tai mikä on yksittäisen puheaktin illokuution tarkoituksenmukainen vaikutusaika.

(53) AMALIA OLJANDER [tulee sisään]: *Katsos*, eikös ole Topiastakin siihen lennättänyt. (217)

(54) AMALIA: – – Ai, *katsos*, Miinakin sieltä jo tulee. (294)

Amalian vuoroissa 53 ja 54 on esimerkki faattisesta imperatiivista (*katsos*). Imperatiivimuodon ensisijainen funktio ei ole esimerkkilausumissa käskeä puhetilanteen osallistujia kiinnittämään katsettaan puheena oleviin henkilöihin vaan toimia lähinnä keskustelun kulkuun liittyvässä ekspositiivisessa funktiossa. Tällaisia puhujaa stimuloiviksi adverbeiksi kehittyneitä imperatiivimuotoja voidaan käyttää esimerkiksi äkillisen huomaamisen funktiossa. (Yli-Vakkuri 1986, 216.)

(55) MIINA [pistäytyy verannalle ja kantaa kätkyen sisään]: Ja tämä on sinulle, Tuomas, tätä ilman et tule toimeen.

TUOMAS: *Varjele jumala.*

AMALIA: He-hee-he-hee – (296)

Katkelmassa 55 oleva Tuomaan vuoro sisältää imperatiivirakenteen. Lausumassa Tuomas ilmaisee oman suhtautumisensa mahdolliseen lapsen hankkimiseen, jota Miina lahjallaan vihjailee. Vuoro on sävyltään affektiivinen ja ilmaisee funktioltaan lähinnä säikähtämistä. Ilmaus on konventionaalistunut päivittelymuoto (Yli-Vakkuri 1986, 217).

(56) MIINA: – – Vaan onkos se niin? Vielä kissanhäntä. Mitä vielä se on. *Rehki, rehki näin ja ota huomioon senkin seitsemät seikat*, jos mieli miestä miellyttää. Ja miellyttääkö sittenkään? Vielä kissanhäntä. (260)

(57) TOPIAS: Sitä minä. Ja kun on sitä suutarintyötä, *että ei muuta kuin ota ja paina päälle vain.* (269)

Esimerkissä 56 vuorossa on yksikön 2. persoonan muodon sisältävä imperatiivilausuma. Kyseessä on emfaattinen imperatiivilause, joka välittää puhujan voimakkaan affektiivista suhtautumista puheena olevaan asiaan (Miinan vuorossa miehen miellyttämiseen). Tällaisen lauseen merkitykseen kuuluu se, että kuvattu asiointila koetaan vaikeaksi tai mahdottomaksi toteuttaa ja verbimuoto yleistävästä funktiostaan huolimatta viittaa itse asiassa puhujan itsensä toimiin. Illokutiiviseltä sävyiltään ilmaus on lähinnä ironinen väite. (Yli-Vakkuri 1986, 214–215; ISK, 1625.)

Topiaksen vuoron viimeinen lausuma 57 sisältää myös yksikön 2. persoonan imperatiivimuotoja. Samalla tavoin kuin edellisessä esimerkissä muodot viittaavat puhujaan itseensä. Yksikön 2. persoonan toissijainen käyttö onkin ollut kansankielessä laajaa (Yli-Vakkuri 1986, 103).

Erotuksena esimerkin 56 Miinan vuoroon on se, että Topiaksen ilmaukseen ei sisälly negatiivista oletusta puheena olevan asian toteutumisesta. Laajemman kontekstin perusteella on päinvastoin tulkittavissa, että Topias suhtautuu varsin toiveikkaasti uuden emännän löytämiseen. Funktioltaan Topiaksen imperatiivilause on painokkaan deklarattiivinen.

(58) AMALIA: Tuomas kultani, *leiki sinä vielä*, kun on oma tahto, vaan kohta alkaa uusi ajanjakso ja voipi olla, että muuttuu leikin tahti. (289)

Amalian vuoro 58 koostuu Tuomalle osoitetusta imperatiivilauseesta ja sen perusteluista. Käskylausumaa on mahdotonta tulkita puhtaan direktiiviseksi. Puheaktiteoreettisten illokuutioiden luokittelujen mukaan koko vuoron voisi ajatella olevan funktioltaan komissiivinen: Amalia sitoutuu tietynlaiseen toimintaan tulevaisuudessa. Vastaus kysymykseen, täyttääkö ilmaus riittävässä määrin Searlen määrittelemät (komissiivisen) puheaktin sopivuusehdot, jää tulkinnanvaraiseksi.

4.2.2. Muut verbialkuiset direktiivit

4.2.2.1. Konditionaalimuotoinen väitelause

- (59) TOPIAS: Lehmä. Ja tottahan sitä olen minäkin – niin saatava, saatavahan siihen on akka.
 AMALIA: Voi tuota oppimatonta ihmistä, ei se tästä sivistyksestä mitään tiedä. Nyt se jo toista. *Antaisit nyt vielä olla.*
 TOPIAS: Jouti olla, nousviikolle sitten. (269)

Amalian vuoron viimeinen lausuma on väitelause, jonka predikaatti on konditionaalinen preesensin 2. persoonassa. Funktioltaan lausuma on direktiivinen, lähinnä toivomus tai vetoamus. Amalia toivoo Topiaksen odottavan vielä jonkin aikaa vaimonsa kuoleman jälkeen ennen uuden etsimistä. Ilmauksen kaltainen konditionaalimuotoinen deklaratiivilause on puhefunktiolleen varsin tavallinen rakenne.

Esimerkissä 59 kyse ei ole konditionaalisen kohteliaisuuskäytöstä direktiivisen illokuution lieventäjänä. Topiaksen ja Amalian välisessä vuoropuhelussa ei sisaruussuhteen vuoksi kohteliaisuusstrategioille edes ole tarvetta. Konditionaalimodus toimiikin ilmauksen vetoavan illokutiivisen sävyn vahvistajana (vrt. Yli-Vakkuri 1986, 203). Topias suhtautuu Amalian toiveeseen myönteisesti. Matihaldin pragmaattisen luokittelun mukaan tällaiset ilmaukset ovat etupäässä ehdotuksia, kyseessä on (ainakin puhujan mielestä) kuulijan edun mukainen toiminta.

- (60) JUSSI: *Jos Miina pyytäisi tohtoria tulemaan pian tänne.*
 MIINA: Pyydetään. [Menee.] (263)
- (61) JUSSI [pannen rahat pöydälle]: Panen ne tähän.
 ELLI: Elä minua varten. Maksa sitten virallisia teitä, kun ero on tapahtunut. En koske niihin.
 JUSSI: *Jos kuitenkin koskisit.* (244)

Esimerkissä 60 oleva Jussin vuoro on konditionaalimuotoinen väitelause, jonka edellä on *jos*-partikkeli. Lausuma on illokuutioltaan selvästi direktiivinen. Verrattuna esimerkkiin 59 *jos* tekee ilmauksesta pintatasolla vähemmän velvoittavan. Lisäksi Jussin vuorossa konditionaali on nimenomaan kohteliaisuuskäytössä. Jussin ja Miinan sosiaalinen välimatka edellyttää kohteliaisuusmuotojen käyttöä. Kohteliaisuudesta huolimatta Jussin vuoro on Matihaldin pragmaattisen luokituksen mukaan selvästi

määräys: Jussilla on asemaansa perustuva valta, eikä Miinalle oikeastaan jää kieltäytymisen mahdollisuutta.

Katkelman 61 Jussin viimeinen vuoro eroaa edellisen esimerkin 60 määräyksestä pragmaattisesti siten, että puhujalla ei ole samanlaista määräysvaltaa puhuteltavaan ainakaan kyseisessä puhetilanteessa. Näin ollen Jussin lausuma on funktioltaan ensisijassa pyyntö. Konditionaali ei tässä ilmauksessa ole ensisijaisesti kohteliaisuusfunktiossa, vaan sillä on affektiivinen pyyntöä voimistava vaikutus. Esimerkin 61 puhetilanne onkin voimakkaiden tunteiden sävyttämä.

Aineistossa on myös eräitä merkitykseltään katkelmassa 60 olevan Jussin vuoron kaltaisia konditionaalisia *jos*-alkuisia indikatiivilauseita. Puhefunktioltaan nämä lauseet ovat lähinnä kohteliaita pyyntöjä. Tyypillinen esimerkki kyseenä olevasta ilmauksesta on Miinan ensimmäinen vuoro katkelmassa 3 (s. 63).

4.2.2.2. Kysymysrakenne

Olen eritellyt direktiivisessä funktiossa käytettyjä interrogatiivisia rakenteita jo luvussa 4.1.3.3 kysymysten toissijaisen käytön yhteydessä. Tässä luvussa esittelen tapauksia, joita ei vielä aiemmin ole tarkasteltu. Viittaan myös luvun 4.1.3.3 esimerkkeihin.

- (62) TOPIAS: No, ka – jotta tään sisarenkos verkkoon jouduit, no helkkarissa enpä kiitä. [Sylkäisee.]
 AMALIA [ravistaa veljeään]: *Oletko vaiti, senkin köriläs.*
 TOPIAS: Hä – (267–268)

Esimerkissä 62 oleva Amalian vuoro koostuu yhdestä kysymysmuotoisesta lausumasta. Verbikysymyksen jäljessä on affektiivinen puhutteluilmaus. Illokuutioltaan lausuma on jyrkän direktiivinen. Vaikenemisen määräystä vahvistaa myös Amalian ei-kielellinen toiminta. Ilmaus on rakenteeltaan lähes täsmälleen samanlainen autoritaarista tahtomusta ilmaiseva kysymyslause kuin Amalian vuoro esimerkissä 32 (vrt. Yli-Vakkuri 1986, 227). Matihaldin luokituksen mukaan lausuma lienee vaatimus: Amalialla ei ole statukseen perustuvaa määräysvaltaa Topiakseen, mutta ilmaus ei myöskään kontekstin perusteella jätä Topiakselle kieltäytymisen mahdollisuutta.

Kasvojen suojeluun tähtääville kohteliaisuusstrategioille ei ole sijaa esimerkin 62 puhetilanteessa.

- (63) ELLI [tarttuen päättäväisesti telefonin kuulotorveen]: *Saanko 14? Kiitos! Onko se Yrjö? Tämä on Elli. – – (246)*

Katkelma Ellin puhelinkeskustelusta esimerkissä 63 sisältää *saada*-verbistä muodostetun verbikysymyksen. Ellillä on tilanteeseen perustuva valta puhelunvälittäjään, jolla ei ole mahdollisuutta kieltäytyä annetusta määräyksestä. Pragmaattisen luokittelun mukaan lausumaa voidaankin pitää määräyksenä. Kyseinen rakenne on konventionaalistunut toissijaisen pyynnön merkitykseen (ISK, 1572; ks. myös luku 2.2.2.4). Vastaavanlaisia ilmauksia on myös esimerkissä 33 (s. 89).

Aineistosta ei löytynyt myönteistä tai kieltävää konditionaalimuotoista verbiä sisältäviä direktiivisessä funktiossa käytettyjä interrogatiivilauseita. Rakenteeltaan lähellä kysyviä konditionaalilauseita olivat *jos*-konjunktioilla muodostetut konditionaaliset deklaratiiivilauseet (ks. esimerkit 60 ja 61).

- (64) ELLI: – – Lupaa, rakas Yrjö, ettet jätä minua. [Syleilee väkisin Yrjöä.] *Lupaa, lupaathan? (310)*

Ellin vuoro 64 päättyy yksikön 2. persoonan imperatiiviin ja saman persoonan *-hAn*-liitteelliseen indikatiivimuotoon. *-hAn* tuo ilmaukseen kuulijaan vetoavan sävyn (Penttilä 1963, 120). Lausuma päättyy kysymysmerkkiin, jonka perusteella se on mahdollista tulkita kysyväksi rakenteeksi, ikään kuin vaihtoehtokysymykseksi. Imperatiivimuodot vahvistavat kysymyksen merkityksen myöntöhakuisuutta. Ellin lausumien funktio on kuitenkin direktiivinen. Illokutiiviselta sävyltään ilmaus on komissiivinen. Yrjö ei kuitenkaan toimi Ellin toivomusten mukaan, illokuutio jää toteutumatta. Ellin komissiivi onkin määräys–pyyntö-skaalassa nimenomaan pyyntö: hänellä ei ole valtaa Yrjöön ja ilmaus jättää mahdollisuuden kieltäytymiseen.

- (65) MIINA: Hui, mitäs hauskaa se on se. Mutta se on hauskaa, että saan silloin perii talon. Tulkaa, lukekaa itse, *mitä tässä sanotaan. (251)*

Alisteisten kysymyslauseiden funktio tulkitaan niiden hallitsevan lauseen mukaan. Miinan vuoro 65 päättyy alisteiseen hakukysymykseen (sivulauseen tulkinta myös relatiiviseksi on tosin mahdollinen). Sitä edeltävät monikon 2. persoonan

imperatiivimuodot. Tämän yhdyslauseen illokuutio on selvästi direktiivinen. Samantyyppisiä imperatiivilauseelle alisteisia kysymyslauseita on myös esimerkiksi 19 (ks. s. 74), joskin aavistuksen verran erilaisessa funktiossa.

4.2.2.3. Indikatiivinen väitelause

(66) YRJÖ: Anna se tänne.

ELLI: En anna.

YRJÖ: *Sinä annat.* [Ottaa pullon pois väkisin.]

ELLI [hermostuneesti]: No, olkoon, saanhan toiste joskus. (274)

Aineistossa on vain muutama lausuma, jossa indikatiivista väitelauseetta käytetään selvästi direktiivisessä funktiossa¹⁷. Katkelmassa 66 Yrjön ensimmäinen vuoro on tavanomainen imperatiivimuotoinen 2. persoonan direktiivi. Hänen toisen vuoronsa verbi on indikatiivissa. Lausuman direktiivistä funktiota vahvistaa pronominisubjekti (ISK, 1575). 2. persoonassa olevien preesensmuotoisten tahtomuksien jyrkkyys affektiivisuusasteikolla paljastuu nimenomaan kontekstista (Yli-Vakkuri 1986, 155).

Yrjön toisen lausuman puhefunktio on indikatiivimuodosta huolimatta voimakkaasti käskevä. Matihaldin jaottelun mukaan kyseessä on eittämättä määräys. Mahdotonta on kuitenkin varmasti tietää, miten suuri vaikutus ilmauksen illokutiivisella sävyllä on Elliin.

Esitysohjeessa kerrotaan Yrjön ottavan pullon lopulta väkisin pois Elliltä. Yrjön lausuma olisi siis periaatteessa mahdollista tulkita myös deklarativiseksi: hän ilmoittaa lausumassaan Ellin joutuvan luopumaan pullostaan ja toimii sen mukaisesti. Mitä voimakkaampi vaikutus Yrjön lausuman direktiivisellä illokuutiolla Elliin on, sitä vähemmän hän todennäköisesti joutuu turvautumaan ei-kielellisiin voimakeinoihin.

Katkelman 66 viimeisessä vuorossa Elli hyväksyy tilanteen. Hänen ilmauksensa alkaa lausumapartikkelilla, jonka jäljessä on jussiivimuotoinen verbi (*olkoon*). Jussiivi tuo vuoroon konsessiivisen merkityksen.

(67) MIINA: Voi, ei kukaan huoli minua, jos sinä jätät.

¹⁷ Indikatiivimuotoisia verbejä on toki myös luvussa 4.2.4, jossa käsitellen deonttista modaalisuutta ilmaisevia rakenteita. Merkitykseltään ne kuitenkin eroavat tämän luvun esimerkeistä.

TUOMAS: Enhän minä.

AMALIA: *Mutta sinä jätät.*

TUOMAS: Jätän, jätänhän minä. (284)

Esimerkin 67 Amalian vuoro on indikatiivinen väitelause. Lausuma on reagointi Tuomaan edelliseen vuoroon. Amalian ilmaus alkaakin adversatiivisella *mutta*-rinnastuskonjunktioilla, jota seuraa illokuution painokkuutta lisäävä pronomini- puhuttelu. Puhefunktioiltaan lausuma on direktiivinen, ja Tuomas antaa Amalialle toivotunlaisen vastauksen. Amalian vuoron illokuution voimakkuutta on tosin vaikea määritellä pelkän kirjoitetun ilmiäsun perusteella.

- (68) ELLI: Mitä, Amalia. *Amalia pitää huolta vain omista resepteistään.* No, kuuluu, Amalia (ottaa satamarkkasen pöydältä), – vaihtakaa tämä satamarkkanen pieniksi ja tuokaa minulle, minulle kaikki, ei apteekkarille yhtään, ymmärrättekö? (245)

Ellin vuoron 68 toinen lausuma on indikatiivinen väitelause, jonka verbi on yksikön 3. persoonan muodossa (*pitää*). Lausetta seuraavat imperatiivimuodot ja lopussa oleva interrogatiivilausuma ovat monikon 2. persoonassa. Deklaratiivilauseella on affektiivisiä piirteitä sisältävä direktiivinen funktio (merkityksessä 'älä puutu tähän asiaan'). Puhuttelupersonan vaihtumista vuoron keskellä selittää mahdollisesti se, että Elli siirtyy teitittelymuodon käyttöön aloittaessaan konkreettisempien määräysten antamisen. Lausumapartikkeli *no* jakaa vuoron kahtia niin muodon kuin myös puhefunktion osalta.

4.2.4. Jussiivi

Aineistossa on vain muutamia jussiivin käyttäjiä. Muoto ei olekaan puhutussa kielessä yleinen. Esimerkin 29 (s. 86) viimeisessä vuorossa Amalia käyttää yksikön 3. persoonan jussiivia (*Menkään ensi sunnuntaina kirkkoon, niin kuulee*). Ilmauksessa on affektiivinen sävy ja sitä edeltää myös puheena olevaan henkilöön kohdistuva haukkuminen. Funktioiltaan lausuma sisältää uhittelun tai toivomuksen piirteitä. Amalia toivoo Miinan menevän kirkkoon ja tajuavan kuulutuksista, että on hävinnyt kamppailun Tuomaasta.

Direktiivisyyden laajan määrittelyn mukaan myös toivomukset voidaan laskea direktiiveiksi. Amalian lausuma ei kuitenkaan ainakaan täysin täytä direktiivisen illokuution sopivuusehtoja. Tahtomus kohdistuu henkilöön, joka ei ole paikalla. Searlen luokituksen mukaan ilmaus on pääasiallisesti ekspressiivi, joskin se tulevaisuuteen suuntautuvana sisältää myös komissiivin piirteitä.

- (69) TUOMAS [kerskuen, kohottaen housujansa]: Minkä olen luvannut, sen pidän. [Kaataa pullosta molempiin laseihin.] Voiko kukaan tämän taivaan alla tulla ja sanoa, ettei Tuomas olisi ollut sanansa kokoinen, voiko – voiko sanoa, että sankari enempää jaksaa – mitä – *risteilkööt mitkä tunteet tahansa läpi ruumiini ja sieluni*, minä seison sanassani, seison paikallani kuin härkä, kuin Bileamin aasi – ja uskallan, uskallan – vaikka tähden taivaalta ryöstää – (298)

Tuomaan vuoro 69 sisältää monikollisen jussiivin (*risteilkööt*). Sisällöltään jussiivilausuma on kerskuva, jopa uhmakas. Kokonaisuudessaan vuoro on hyvin affektiivinen, mitä osoitetaan myös repliikin alussa olevissa esitysohjeissa. Konsessiiviset imperatiivimuodot (tässä siis jussiivit) ovatkin affektiltaan tyypillisesti jokseenkin voimakkaita (Yli-Vakkuri 1986, 218). Puhefunktioltaan Tuomaan vuoro on julistavan deklaratiiivinen.

- (70) MIINA: Tuomaan kanssa on meidät kuin luotu yhdeksi lihaksi ja vereksi.
AMALIA [mennessään]: *Olkoon mitä on*, vaan luuainespa sen määrää Luojan laatimien sääntöjen mukaan. Kenen kylkiluusta olen, sen omaksi tulen, vaikken rikkaa ristiin pane, saati sitten kun montakin rikkaa ristiin panen. (253)

Amalian vuoro esimerkissä 70 alkaa jussiivimuotoilla lausumalla. Verbiä seuraa relatiivi-ilmaus, joka tuo ilmaukseen odotuksenmukaista konsessiivista tulkintaa kyseenalaistavan merkityssävyn. Muodoltaan samanlainen konsessiivinen jussiivi (*olkoon*) on myös Ellin viimeisessä vuorossa katkelmassa 66. Amalian jussiivi-ilmaus ei kuitenkaan ole konsessiivisessä merkityksessä samalla tavoin kuin Ellin lausuma. Amalia ei suinkaan myönnä Miinan edeltävän deklaratiivivuoron sisältöön vaan päinvastoin ilmaisee muuttavansa siinä esitetyn asiointilan. Amalian vuoron aloittavan lausuman merkitys lienee 'ihan miten vaan' tai 'niinhän sinä luulet'. Funktioltaan kyse on deklaratiiivista. Epäselväksi tekstin perusteella jää, mikä osa Amalian vuorosta on Miinalle osoitettu ja missä kohdin se muuttuu Amalian puheluksi itselleen hänen poistuessaan paikalta.

(71) JUSSI: Pitääpä sanoa pojalle kova sana.

AMALIA: Jos apteekkari on hyvä. Ja sanoo, *että älköön peljätkö*, en minä purematta kuitenkaan häntä nielaise. On minulla ollut mies ennenkin käsissäni ja siihen asti eli, kunnes kuoli. (234)

Amalia pyytää vuorossaan 71 Jussia puhumaan Tuomaalle. Hän käyttää pyyntönsä alussa kohteliaasta konditionaalista *jos*-lausetta ja puhuttelussa 3. persoonaa. Vuorossa on harvinainen kielteinen yksikön 3. persoonan jussiivi. Muodolla viitataan Tuomaaseen, kyse on tulevan toivotun puheen referoinnista. Imperatiivimuotoisia direktiivejä voidaan referoida esimerkiksi säilyttämällä modus (ISK, 1403). Referoinnissa persoona on muuttunut toisesta kolmanneksi. Pragmaattisen luokittelun mukaan jussiivisivulauseen sisältämä yhdyslause on pyyntö.

4.2.4. Deonttiset ilmaukset

(72) MIINA: Tohtori käski sanoa, että hän tulee, kun sairas on sieltä mennyt.

JUSSI: *Hyvä, saat mennä*. [Miina menee.] (265)

(73) AINA: Onko apteekkerska sairas vielä?

JUSSI: On. Hän on sairas, ehkä vilustunut. *Neiti voi mennä nyt aamiaiselle*, minä olen täällä. [Aina menee.] (263)

Esimerkkien 72 ja 73 Jussin vuorot ovat *voida-* ja *saada-*modaaliverbeillä muodostettuja toiminnan mahdollisena esittäviä lausumia. Funktioltaan ne ovat selvästi lupadirektiivejä. Sosiaaliseen statukseen perustuva kohteliaisuuden noudattamisen määrä erottaa esimerkkilausumat toisistaan. Puhutellessaan tohtorin emännöitsijää Miinaa Jussi käyttää suurempaa yksikön 2. persoonaa. Ainaa Jussi sitä vastoin puhuttelee kohteliaammin, yksikön 3. persoonassa. Lisäksi Ainalle osoitetussa lausumassa on puhutteluilmaus *neiti*. Molemmat Jussin käyttämät modaali-ilmaukset ovat kuitenkin pragmaattisesti määräyksiä, niiden illokuutioista kieltäytyminen on vaikeaa, ellei käytännössä jopa mahdotonta.

Esimerkin 7 (ks. s. 66) viimeisessä Ainan lausumassa on modaaliverbin *saada* kielteisestä preesensistä koostuva deklaratiiivilause (*Ette saa.*). Kielteinen väitelause toimii myönteistä ehdottomampana käskynä (ISK, 1575). Jussi ei kuitenkaan puhetilanteessa ota uskoakseen tätä Ainan lausumaa vaan jatkaa lähentelyään. Ainalla ei olekaan sosiaaliseen statukseen tai muuhun seikkaan perustuvaa määräysvaltaa Jussiin,

joten edellä esitetyn pragmaattisen luokittelun (Matihaldi) mukaan hänen ilmauksensa jää pyynnöksi.

- (74) ELLI [hyppien ilosta, Yrjön luo]: Sinä olet niin tarkkanäköinen ja viisas. Minä ihailen sinua ja rakastan sinua – ai [vetäytyy takaisin, mutta palautuu päättävästi] – *Yrjö, saat sinä palkaksesi kerran suudella minua.* [Tarjoaa suutaan.] – Noo –
 YRJÖ: En halua.
 ELLI: Hyi sinua. Et halua. Yrjö, sinä et rakasta minua. (323)

Esimerkissä 74 oleva Ellin vuoron *saada*-verbin sisältämä lausuma eroaa edellä esitetyistä määräyksen funktiossa olleista modaali-ilmauksista. Ellin lausuma ei ole määräys vaan ennemminkin luvanilmaus. Ilmauksen illokuutio sisältää myös pyynnön piirteitä, toimiihan Elli aktiivisesti saadakseen Yrjön suutelemaan ja osoittaa tyytymättömyytensä Yrjön kieltäytymiseen. Modaaliverbin sisältämiin lauseisiin liittyykin usein niiden sisältämän teon toivottavuutta korostava merkityssävy (ISK, 1578).

- (75) JUSSI [tarttuen häneen melkein raivoisasti]: *Sinun pitää rakastaa minua vieläkin, Elli, sinun pitää rakastaa minua, sinä et saa jättää minua, kuuletko. Sinä teet minut hulluksi. Sinun hulluutesi tarttuu, kuule, sinä olet minun – minä rusennan sinut kuoliaaksi, minä tukahdutan sinut – ah – sinä, sinä –* (272)
- (76) ELLI: – – Heidän täytyy saada toisensa. Ja minä, minä lupaan rakastaa sinua, oppia sinua rakastamaan. *Sinun täytyy ottaa, ottaa minut luoksesi.* (275)
- (77) ELLI [hermostuneena]: Et sittenkään. *Sinä et saa antaa vapautta. Etkä anna, jos rakastat. Sinun velvollisuutesi, aina, aina, on pitää minusta kiinni, ymmärrätkö, sinun velvollisuutesi on pitää minusta kiinni.* (231)¹⁸

Nesessiiviverbien *täytyy* ja *pitää* sekä modaaliverbin *saada* esimerkkien 75, 76 ja 77 kaltainen käyttö on aineistossa yleistä. *Saada*-verbiä käytetään deonttisessa merkityksessä lähinnä kielteisenä. Ehdoton enemmistö deonttista modaalisuutta ilmaisevien verbien käytöstä on näytelmän ylimmän sosiaalisen kerrostuman jäsenten välisissä suhteiden ja tunteiden selvittelyissä. Nämä dialogit ovat liioitellun affektiivisia ja asettavat henkilöt jopa koomiseen valoon lukijan silmissä.

Nesessiiviverbilausemien merkitykset ovat lähinnä velvoittavia ja *saada*-verbillä useimmiten kieltäviä. Ilmausten direktiivisyys ei edellä olevien esimerkkien tavoin

¹⁸ Esimerkin 76 ilmaus on suunnattu Yrjölle ja esimerkin 77 Jussille.

kohdistu konkreettisiin tekoihin vaan ihmissuhteisiin ja tunteisiin liittyviin velvoituksiin. Illokutiiviselta sävyltään ilmaukset ovat ennen kaikkea ekspressiivejä. Niihin toki sisältyy myös direktiivin perusfunktio: saada joku toinen toimimaan oman tahdon mukaisesti. Matihaldin pragmaattisen luokittelun mukaan näitä ilmauksia voi ehkä pitää vaatimuksina tai pyyntöinä. Niiden esittäjillä ei ole määräysvaltaa kuulijaansa, ja kuulijalle jää kieltäytymisen mahdollisuus.

4.2.5. Finiittiverbitön direktiivi

(78) AINA: Jospa olisinkin – niin mitä se tähän kuuluu?

JUSSI: Sepä kuuluu, sillä minä –

AINA: *Vaiti!* (213)

(79) AMALIA: Vaan minä –

TUOMAS: *Tyst, Amalia.* Eikö kukaan ole kuullut vielä mitään vihjausta ylhäältä, vihjausta siitä, mitä meidän on tehtävä, meidän kolmen, jotka rakastamme toisiamme?

AMALIA: Minä –

TUOMAS: *Tyst, Amalia, tyst* – (285)

Aineistosta löytyy vain kaksi esimerkkiä selvästi direktiivisessä funktiossa olevasta finiittiverbittömästä lausumasta. Molemmat (*vaiti* ja *tyst*) ovat yhdestä sanasta koostuvia vakiintuneita lausumia, joiden käyttäminen muussa kuin direktiivinä ei oikeastaan ole mahdollistakaan. Ainan lausuma 78 voidaan huutomerkkin ja kontekstin perusteella tulkita illokuutioltaan voimakkaammaksi kuin Tuomaan vastaavassa merkityksessä olevat ilmaukset esimerkissä 79.

4.2.6. Epäsuora direktiivisyys

(80) AMALIA: Tohtorilassa on kaksi miestä. – Sillä toisella, vieraalla, tuntuu olevan kiire. [Menee.]

YRJÖ: Hyvästi, tulen pian.

ELLI: Oh, niitä sairaita aina. [Yrjö menee.] (229–230)

(81) AMALIA [tuo rahat]: Kun kauppalaiset tulevat kohta kaikki tänne syntymäpäiville ja apteekkarskalla ei ole päälläkään vielä.

ELLI: Ai, se on totta. Pianhan minä – [Lähtee, pysähtyy]: Vaikka en tiedä, jos minä olisin sairas? (248)

Edeltävissä esimerkeissä olevat Amalian vuorot koostuvat väitelauseista. Niiden funktio voidaan kuitenkin kontekstin perusteella tulkita osittain direktiiviseksi. Katkelmassa 80 Amalia kertoo tohtorille tulleen potilaita. Merkitykseltään Amalian vuoro vihjaa siis, että tohtorin olisi ehkä syytä lähteä hoitamaan potilaitaan. Lisäksi vuoron viimeisessä lausumassa Amalia vielä ilmaisee kyseessä olevan kiireellisen tapauksen.

Yrjölle osoitetussa lausumassaan Amalia käyttää pitkälle vietyä epäsuoruutta kohteliaisuusstrategianaan. Siitä huolimatta ilmauksen funktio on Yrjölle selvä. Juuri hänelle osoitettuna Amalian vuoron illokuutio on varsin yksitulkintainen: hänen on lähdeävä harjoittamaan ammattiaan. Jos Yrjö ei olisi paikalla, olisi Amalian ilmauksen funktio deklaratiivinen tai mahdollisesti muunkinlainen. Matihaldin pragmaattisen luokituksen mukaan kyseessä on vaatimus. Amalialla ei ole määräysvaltaa tohtoriin, mutta toisaalta tohtorilla ei myöskään ole kieltäytymisen mahdollisuutta.

Esimerkissä 80 oleva Amalian vuoro on edellistäkin epäsuorempi. Muodollisesti kyse on jälleen väitelauseista. Illokuutioltaan vuoro on kuitenkin direktiivinen. Amalia ei kuitenkaan statukseltaan alempana ja rooliltaan palvelijana voi esittää emännälleen kovinkaan suoria direktiivejä. Lisäksi tilannekonteksti on tulenarka, Elli ja Jussi ovat riidelleet, ja Amalia käyttää mahdollisimman epäsuoraa strategiaa välttääkseen Ellin tunteenpurkauksia. Näin suuri epäsuoruus jättää puhuteltavalle mutta tarvittaessa myös puhujalle liikkumavapauden. Amalian vuoro saa kuitenkin Elliltä tarkoitetun tulkinnan. Hän lähtee pukeutumaan. Esimerkit 80 ja 81 osoittavat sen, että direktiivisessä funktiossa voidaan loppujen lopuksi käyttää lähes minkämuotoisia ilmauksia tahansa. Useiden toissijaisten direktiivien tai erityisesti vielä epäsuorempien tahtomusten funktioita on mahdotonta tulkita kontekstistaan irrotettuna.

(82) TOPIAS: – – Niin, tuota, se Amalia höpsykkä kun se, tuota, höpsytteli, jotta sitä neiti niin kuin sitä tuttavuutta haluaisi. No, jospa häntä teen sitten jonkun kysymyksen, alkajaisiksi ikään kuin, jotta onkos sitä kangasta kudottu?

AINA: On.

TOPIAS: Sitä kun on siinä vielä se kangas, niin tulisitteko tuota kutomaan sen?

AINA: Mitä?

TOPIAS [huutaa kovemmin, kun luulee kuuroksi]: Sitä kangasta. Ja onkos sulla se talo?

AINA: Mitä?

TOPIAS [huutaa]: Talo onko?

AINA: Ei. (302)

Katkelma 82 on koominen esimerkki siitä, miten liiallinen epäsuoruus vaikeuttaa ymmärtämistä. Puhetilannetta vaikeuttaa myös se, että Topiaksen lausumien illokuutiot ovat kontekstiin sopimattomia. Hän luulee keskustelewansa Miinan kanssa. Topiaksen ilmauksissa on tulevaisuuteen suuntautuvia direktiivisiä piirteitä, hän toivoo keskustelukumppaninsa toimivan haluamallaan tavalla (suostuvan tähän eräänlaiseen kosintaan). Direktiivisyys on tässä tapauksessa mukana paremminkin Topiaksen lausumiin taustalla vaikuttavassa suunnitelmassa kuin suoraan yksittäisissä keskustelun vuoroissa.

Klassisen puheaktiteorian mukainen illokuutioiden luokittelu on esimerkin 82 kaltaisissa tapauksissa vaikeaa. Väärinkäsitysten ja -ymmärrysten määrä on niin suuri, että puhujat itsekään tuskin ovat tilanteen tasalla. Topiaksen hämäännuksesta kieliäkin, että hän vaihtaa puhuttelunsa tapaa teitittelystä sinutteluksi kesken kaiken.

Luonnollisessa kielessä vastaavanlaisia puhetilanteita kuitenkin esiintyy. Lisäksi perinteinen puheaktien luokittelu niiden verbien mukaan ei ota kantaa siihen, miten pidempien puhejaksojen taustalla vaikuttavat intentiot olisi huomioitava. Voidaanko esimerkiksi tulkita jonkin illokutiivisen sävyn olevan mukana kaikissa tietyn puhujan tietyissä keskustelussa esittämissä lausumissa niiden pintamuodoista riippumatta, mikäli puhuja selvästi lausumillaan ilmauksilla tähtää tiettyyn tavoitteeseen?

5. Päätelmät

Olisi epätarkoituksenmukaista toistaa tai yrittää luoda jonkinlaista kattavaa yhteenvetoa analyysiluvussa esittämistäni (toisinaan varsin tilannesidonnaisista) tulkinnoista päätelmäluvussa, joten esitän tässä yhteydessä joitakin tutkielmaa tehdessä heränneitä yleisiä kokoavia huomioita ja havaintoja.

Olen tutkielmassani analysoinut Maria Jotunin Miehen kylkiluu -näytelmän interrogatiivi- ja direktiivimuotoisia ilmauksia. Lisäksi olen tarkastellut kysymisen ja käskemisen funktiossa käytettyjä kieliopillisten rakenteiden toissijaisia käyttöjä. Aineistoa olen tutkinut kahdesta näkökulmasta: yhtäältä ilmausten pintamuotojen yhteyttä niiden puhefunktioihin ja toisaalta ilmausten puhefunktioiden ja illokuutioiden vaikutuksia puhetilanteissa. Pragmaattisen näkökulman myötä tarkastelussa on siis otettu huomioon myös tutkittavien ilmausten aiheuttamat reaktiot ja vastaukset.

Tutkielmani on luonteeltaan deskriptiivinen ja kvalitatiivinen, joten en ole pyrkinyt etsimään tai löytämään kvantitatiiviseen tietoon pohjaavia olettamuksia tai yleistyksiä tutkimusaiheestani. Se ei liene tarkoituksenmukaista eikä edes mahdollista ottaen huomioon aineistoni suppeuden ja kaunokirjallisen luonteen.

Kontekstin huomioivan pragmaattisen tutkimusotteeni kannalta yksittäistapauksetkin ovat sinänsä merkittäviä, vaikka ne eivät laajemmin olisikaan yleistettävissä. Luvussa 1.3 esittämäni pragmatiikan määritelmän mukaan ilmauksen merkitystä tai funktiota ei voida selvittää ilman kontekstitietoa puhujista ja puhetilanteesta. Jonkin rakenteen yksittäinenkin käyttö tietyssä (odottamattomassa) funktiossa on siis pragmaattisesti relevanttia. Kontekstin laajemman huomioinnin myötä ongelmaksi muodostuu tietenkin tulkinnanvaraisuuden kasvu, mikä on ominaista tämänkaltaiselle pragmaattiselle lähestymistavalle. Tulkintojani olen pyrkinyt perustelemaan tarpeeksi laajasti. Lienee todennäköistä, että joistakin esimerkeistäni voi esittää myös perustellusti erilaisia päätelmiä.

Käyttämäni interrogatiivi- ja direktiivirakenteiden muodollinen jaottelu pohjautuu pääosin Isoon suomen kielioppiin. Aineistoni perusteella voi todeta kieliopin jaottelun olevan kattava ja sopivan hyvin tutkielmani luvun 2 lähtökohdaksi. Aineistosta löytyy esimerkkejä lähes kaikista teorialuvussa esittämistäni muotorakenteista ja niiden

käytöistä. Niinpä voi todeta myös aineistolähteen valinnan olleen tältä kannalta onnistunut: Miehen kylkiluu -näytelmä sisältää laajan läpileikkauksen tutkimusaiheeni kannalta oleellisista suomen kielen rakenteista ja niiden käytöistä. Odotuksenmukaisesti yleisintä on rakenteiden ensisijainen käyttö niiden vakiintuneissa tehtävissä, mutta myös toissijaisia käyttöjä esiintyy aineistossa. Esimerkiksi teoksen dialogin tyyllille ominaisia retorisia kysymyksiä on runsaasti.

Määrällisestä suppeudestaan huolimatta aineistoni on monipuolinen. Jotuni käyttää dialogissaan kieltä luovasti ja hienojakoisesti. Kielenkäytön vaihtelevuus lähentää näytelmän dialogia todelliseen puhetilanteeseen, mistä osoituksena on myös edellä kuvattu yhdenmukaisuus kielioppien esityksiin suomen kielestä.

Aineistoa analysoidessani Iso suomen kielioppi osoittautui tarkoituksenmukaiseksi lähteeksi myös fiktiivistä näytelmätekstiä käsittelevään pragmaattislähtökohtaiseen tutkimukseeni. Vaikuttaa siis siltä, että osittain keskusteluntutkimuksellisesta näkökulmastaan huolimatta ISK:a on mahdollista hyödyntää myös kielitieteellisessä kaunokirjallisuuden tutkimuksessa.

Ilmausten pintamuotojen suhteesta niiden puhefunktioihin voi tutkielmani aineiston perusteella kootusti todeta, että analyysi vahvasti luvussa 2 esitettyä kielioppeihin (erityisesti ISK:hon) perustuvaa suomen kielen kysymys- ja käskyrakenteiden muodollista ja funktionaalista jaottelua. Mitään yllättäviä poikkeuksia kielioppien kuvaamiin järjestelmiin nähden ei odotuksenmukaisesti löytynyt. Oma lukunsa ovat tilannesidonnaisesti toissijaisessa funktiossa käytetyt ilmaukset, joiden tulkinta edellyttää laajaa kontekstityötä. Tällaiset hyvin epäsuorat, tilannesidonnaiset ja mahdollisesti innovatiiviset käytöt ymmärrettävästi jäävät kielioppien deskriptioiden ulkopuolelle.

Yhtenä tarkasteluni lisänäkökulmana on ollut myös kohteliaisuuden vaikutus kielellisiin ilmauksiin. Näytelmän henkilöiden kolmiportaisella sosiaalisella rakenteella on selvä vaikutuksensa myös heidän käyttämäänsä kieleen erityisesti puhetilanteissa, joissa sosiaalisten statuksien etäisyys on suurimmillaan. Myös aineiston kohteliaisuuden käytön kielelliset ilmiöt ovat kieliyhteisölle pääosin vakiintuneita.

Muodon ja puhefunktion suhteen lisäksi toinen tutkielmani tavoite on ollut tarkastella pragmaattisesti ilmausten puhefunktioiden tai illokuutioiden toteutumista. Taustana olen käyttänyt puheaktiteoreetikkojen ajatuksia puheaktien rakenteesta ja illokuutioiden luokittelusta sekä yleistä kielitieteellisen pragmatiikan viitekehystä. Yleisenä huomiona aineistosta voi esittää puhujien illokuutioiden yleensä toteutuvan. Tämä lienee seurausta keskustelun yleisien yhteistyön periaatteiden noudattamisesta. Lisäksi esimerkiksi suorat imperatiivimuotoiset käskyt tietyissä vuorovaikutuskonteksteissa esitettyinä eivät jätä puhuteltavalle mahdollisuuksia kieltäytymiseen.

Puheaktiteoreettista ajattelua kohtaan voi perustellusti kritisoida monin tavoin. Kirjallisuudessa esitettyä kritiikkiä olen esittänyt tutkielmani teorialuvuissa sekä jonkin verran myös aineiston käsittelyn yhteydessä. Yhteenvetona kritiikistä voi todeta perinteisen illokuutioiden luokittelun keskittyneen liaksi kielellisen pintamuodon ja illokuutiivisen sävyn yhteyteen unohtaen sen tosiasian, että ilmauksien funktiot lopulta selviävät vasta kielenkäyttötilanteessa. Puhuttu kieli on lisäksi täynnä merkityksen epämääräisyyttä, ja puhujien intentiot ovat usein varsin piilotettuja. Perinteinen puheaktiteoria ei myöskään ota kantaa yksittäisiä puheakteja pidempiin kokonaisuuksiin.

Puheaktiteorian ja kielitieteellisen pragmatiikan suurena saavutuksena on kuitenkin se, että kieli ja kielen käyttö ymmärretään totuusehtoihin perustuvan ja tiukan normatiivisen järjestelmän asemesta tilanteittain muuttuvaksi ja joustavaksi vuorovaikutuksen välineeksi. Tutkielmassani olen halunnut painottaa tätä näkökulmaa tarkastelemalla suomen kielen kysymyksiä ja käskyjä.

Lähteet

Aineslähde

Jotuni, Maria 1930: *Miehen kylkiluu* [1914]. Teoksessa: *Maria Jotuni. Kootut teokset II*. S. 209–326. Otava, Helsinki.

Muut lähteet

- Austin, J. L. 1999 [1975]: *How to do things with Words*. (toim. J. O. Urmson ja M. Sbisá). Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Brown, P. – Levinson, S. 1978: *Universals in Language Usage: Politeness Phenomena*. Teoksessa: *Questions and Politeness*. S. 56–310. Ed. E. N. Goody. Cambridge University Press, Cambridge.
- Green, Georgia M. 1989: *Pragmatics and Natural Language Understanding*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Grice, H. P. 1975: *Logic and conversation*. *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*, s. 41–58
- Haapala, Arto 1991: *Johdanto. Kirjallisuuden tulkinta ja ymmärtäminen*, s. 7–13.
- Hakanen, Aimo 1978: *Nalle Puhin kysymykset*. Teoksessa: *Rakenteita. Juhlakirja Osmo Ikolan 60-vuotispäiväksi 6.2.1978*. S. 207–232. Toim. Alho Alhoniemi. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 6, Turku.
- Hakulinen, Auli 1983: *Kertomisen pragmatiikkaa*. Teoksessa: *Kirjallisuudentutkijain seuran vuosikirja 35*. S. 169–180. Toim. Auli Viikari. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Hakulinen, Auli – Karlsson, Fred 1988 [1979]: *Nykysuomen lauseoppia*. 2. painos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Hakulinen, Auli – Ojanen, Jussi 1993: *Kielitieteen ja fonetiikan termistöä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 324, Helsinki.
- Hämäläinen, Simo O. 1982: *Mikrotason sosiolingvistiikka – keskustelun kielioppia*. Teoksessa: *Sosiolingvistiikan näkymiä*. S. 132–166. Toim. M. K. Suojanen ja Päivikki Suojanen. Gaudeamus, Helsinki.
- ISK = Hakulinen, Auli – Vilkuna, Maria – Korhonen, Riitta – Koivisto, Vesa – Heinonen, Tarja Riitta – Alho, Irja 2004: *Iso suomen kielioppi*. SKST 950. SKS, Helsinki.
- Ikola, Osmo 1992: *Kielioppi ja kielenopas. Nykysuomen käsikirja*. Kolmas uudistettu laitos. S. 9–203. Toim. Osmo Ikola. Weilin+Göös, Jyväskylä.
- Itkonen, Erkki 1966: *Kieli ja sen tutkimus*. WSOY, Porvoo.
- Joenpelto, Timo 1984: *Aleksis Kiven Nummisuutarit. Tutkimus näytelmän puheakteista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kieli ja sen kieliopit: Opetuksen suuntaviivoja*. 1994. Opetusministeriö, Helsinki.
- Kirjallisuuden tulkinta ja ymmärtäminen*. Toim. Arto Haapala. VAPK-kustannus, Helsinki.
- Kupiainen, Unto 1954: *Huumorin sukupolvi 1900-luvun suomalaisessa kirjallisuudessa*. WSOY, Porvoo.
- Laitinen, Eila 1985: *Lausetyypit ja niiden puhefunktiot Maria Jotunin novellituotannossa*. Laudaturtutkielma. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Laitinen, Kai 1991: *Suomen kirjallisuuden historia*. Otava, Helsinki.

- Lampinen, Arja 1989: *Kohteliaisuuden ilmaiseminen Ilmari Turjan ja Mika Waltarin näytelmien dialogissa*. Laudaturtutkielma. Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos. Turun yliopisto.
- Leech, Geoffrey N. 1983: *Principles of Pragmatics*. Longman, New York.
- Leiwo, Matti – Luukka, Minna-Riitta – Nikula, Tarja 1992: *Pragmatiikan ja retoriikan perusteita*. Jyväskylän yliopiston viestintätieteiden laitoksen julkaisuja 8. Jyväskylä.
- Levinson, Stephen C. 1983: *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lyons, John 1977: *Semantics*. Vols. 1. and 2. Cambridge University Press, Cambridge.
- Matihaldi, Hilikka-Liisa 1979: *Nykysuomen modukset 1: Kvalitatiivinen analyysi*. Acta Universitatis Ouluensis B 7. Oulun yliopisto, Oulu.
- 1980: *Nykysuomen modukset 2: Kvantitatiivinen analyysi*. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 20. Oulun yliopisto, Oulu.
- Muikku-Werner, Pirkko 1993: *Impositiivisuus ja kielellinen variaatio. Julkisten keskustelujen käskyt ja kysymykset kielenopetuksen näkökulmasta*. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 14. Joensuu.
- Niemi, Irmeli 1964: *Maria Jotunin näytelmät. Tutkimus niiden aiheista, rakenteesta ja tyylistä*. Otava, Helsinki.
- 2001: *Arki ja tunteet. Maria Jotunin elämä ja kirjailijatyö*. Otava, Helsinki.
- Penttilä, Aarni 1963: *Suomen kielioppi*. WSOY, Porvoo.
- Rantala, Veikko 1991: Tulkinnan kognitiiviset rajoitukset. *Kirjallisuuden tulkinta ja ymmärtäminen*, s. 59–70.
- Renkema, Jan 1993: *Discourse Studies. An Introductory Textbook*. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Rojola, Lea 1999: Modernia minuutta rakentamassa. Teoksessa: *Suomen kirjallisuushistoria 2. Järkiuskosta vaistojen kapinaan*. S. 150–164. Toim. Lea Rojola. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Searle, John R. 1975: Indirect Speech Acts. *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*, s. 59–82.
- 1976: The classification of illocutionary acts. *Language in Society 5*. S. 1–24. Blackwell, Oxford.
- Setälä, E. N. 1966: *Suomen kielen lauseoppi*. Tarkistanut Matti Sadeniemi. Otava, Helsinki.
- Syntax and Semantics 3. Speech Acts*. Toim. P. Cole & J. L. Morgan. Academic Press, New York.
- Vapaavuori, Anneli 1989: Ei muuta keinoa kuin keinottelu – Maria Jotuni. Teoksessa: *Sain roolin johon en mahdu. Suomalaisen naiskirjallisuuden linjoja*. S. 303–316. Toim. Marja-Liisa Nevala. Otava, Helsinki.
- Varto, Juha 1991: Mitä hermeneutiikka on? *Kirjallisuuden tulkinta ja ymmärtäminen*, s. 29–43.
- Vilkuna, Maria 1996: *Suomen lauseopin perusteet*. Edita, Helsinki.
- Yli-Vakkuri, Valma 1986: *Suomen kieliopillisten muotojen toissijainen käyttö*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 28. Turku.
- Yule, George 1996: *Pragmatics*. Oxford University Press, Oxford.

Liite

Maria Jotunin Miehen kylkiluu -näytelmän henkilöt ja tapahtumat

Henkilöt:

Ylin sosiaalinen kerros (herrasväki)	JUSSI OLLENBERG, apteekkari ELLI, hänen vaimonsa AINA ZINCK, apteekkioppilas YRJÖ KALLIO, tohtori
Keskikerros (palvelusväki)	TUOMAS LUKASSON, apteekkirenki AMALIA OLJANDER, apteekin emännöitsijä MIINA SALOKANNEL, tohtorin emännöitsijä
Alin kerros	TOPIAS KINKKUNEN, suutari, Amalian veli TIINA, hieroja MUMMO

Ylimmässä sosiaalisessa kerroksessa apteekkari Jussi Ollenberg liehittelee apteekkioppilas Aina Zinckiä. Jussilla lienee jonkinlaista historiaa naistenmiehenä. Aina ei kuitenkaan antaudu Jussin vieteltäväksi, koska hänellä on sulhanen toisaalla, mikä tosin selviää vasta näytelmän loppupuolella. Jussin vaimo Elli kuitenkin saa Jussin kiinnostuksen selville ja yrittää hakea lohtua tohtori Yrjö Kalliolta, joka ei kuitenkaan lämpene Ellin toivomuksille.

Apteekkirenki Tuomas Lukasson on lupautuu huolettomana miehenä kahdelle naiselle: Amalialle ja Miinalle. Näistä voimakastahtoisempana Amalia saa lopulta Tuomaan itselleen. Miina päätyy yhteen Amalian veljen, näytelmän aikana leskeksi jäävän suutari Topias Kinkkusen kanssa.

Tapahtumien päättyessä kaikki on ainakin päällisin puolin onnellisesti. Myös Jussi ja Elli tekevät sovinnon.

Näytelmä perustuu pitkälti sotkuisien ihmissuhdekiemuroiden selvittelyyn. Usein dialogeja värittävät ja tunteenpurkauksia herättävät monenlaiset väärinkäsitykset.